

Tomasz Demidowicz

Carska polityka ustępstw wobec społeczeństwa Królestwa Polskiego w okresie odwilży posewastopolskiej (1856-1860/1861)

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia 4647, 229-260

1991/1992

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Tomasz DEMIDOWICZ

**Carska polityka ustępstw wobec społeczeństwa Królestwa
Polskiego w okresie odwilży posewastopolskiej (1856–1860/1861)**

*La politique tsariste de concessions envers la société du Royaume de Pologne à l'époque
d'après-Sébastopol (1856–1860/61)*

Zagadnienie polityki liberalizacji życia w Królestwie Polskim, ocena rozmiaru i charakteru ustępstw cara Aleksandra II (1855–1881) wobec społeczeństwa polskiego po klęsce Rosji w wojnie krymskiej nie stały się dotąd przedmiotem oddzielnego omówienia w historiografii. Wyjaśnienie istoty zainicjowanej przez zaborcę bardziej elastycznej polityki wobec Królestwa w tym okresie niezbędne jest z dwu powodów: po pierwsze — dla zrozumienia rzeczywistego statusu prawno-politycznego Królestwa zachowanego po klęsce powstania listopadowego 1830/1831 r.; po drugie — dla podkreślenia nierozzerwalnej łączności polityki nowego władcy wobec Królestwa z zainicjowanym przez niego w tym czasie procesem zmian w Cesarstwie.

Niniejsze studium jest próbą przedstawienia najistotniejszych ustępstw nadanych w ramach „łask” carskich społeczeństwu Królestwa bezpośrednio po zawarciu pokoju paryskiego w r. 1856 do czasu tzw. reform Aleksandra Wielopolskiego. Poprzez analizę wydanych norm prawnych, rozporządzeń wykonawczych i zastosowaną praktykę autor starał się ukazać charakter i rozmiar tych ustępstw, które, nadane w ramach ogólnorosyjskiego procesu liberalizacji i modernizacji w Cesarstwie, w warunkach Królestwa Polskiego odznaczały się pewną specyfiką. Były nie tylko prostym „rozciągnięciem” zastosowanych w Cesarstwie rozwiązań w różnych dziedzinach życia, ale przede wszystkim oznaczały osłabienie kontynuowanej od r. 1831 polityki rusyfikacji Królestwa m.in. przez przywrócenie pod władzę Królestwa spraw poczty, poboru rekruta, wzmocnienie pozycji Rady Administracyjnej wobec władz centralnych Cesarstwa.

Zasadniczy materiał źródłowy stanowiły zachowane w Archiwum Głów-

nym Akt Dawnych w Warszawie (AGAD) protokoły posiedzeń Rady Administracyjnej — „głównego zarządu” Królestwa Polskiego z lat 1856–1860/61, wchodzące w skład zespołu Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego (1815–1867). Umożliwiają one pełniejsze zrozumienie specyfiki tego okresu, ale też odpowiadają na wiele pytań związanych z podejmowaniem pewnych decyzji przez cara, a także ówczesnego Namiestnika Królestwa Polskiego ks. Michała Gorczakowa. Wykorzystano ciekawe materiały Sekretariatu Stanu Królestwa Polskiego oraz Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych dotyczące tego okresu, zawarte w odrębnych zespołach akt. Kwerendę archiwalną uzupełniono bogatym materiałem normatywnym zawartym w Dzienniku Praw Królestwa Polskiego (DPKP) — ówczesnym zbiorze urzędowym ustaw i rozporządzeń, Zbiorze Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego (Warszawa 1866–1868) i „Gazecie Rządowej Królestwa Polskiego” — ówczesnym organie prasowym Rządu.

Dla zrozumienia atmosfery tamtych lat sięgnięto do literatury pamiętnikarskiej tego okresu: F. Skarbka¹, J. Baranowskiego², T. Burzykowskiego³, M.W. Berga⁴, J.K. Janowskiego⁵, K. Szymańskiego⁶.

Z bogatej literatury przedmiotu wykorzystano prace starszej i nowszej proweniencji, krajowe i obce, które, przybliżając sytuację przedpowstaniową, nadają szerszy kontekst zachodzącym w owym czasie zmianom w Królestwie i Cesarstwie. W pierwszym rzędzie należy wymienić prace S. Kieniewicza⁷, F. Ramotowskiej⁸, W. Grabskiego⁹, K. Poznańskiego¹⁰, te ostatnie odnoszą się do niektórych reform i zmian tego okresu. Z prac autorów obcych wyko-

¹ F. Skarbek: *Pamiętniki*, Poznań 1978.

² I. Baranowski: *Pamiętniki Ignacego Baranowskiego z lat 1840–1862*, Poznań 1923.

³ T. Burzykowski: *Ze wspomnień z czasów młodości Tomasza Burzykowskiego [w:] Warszawa w pamiętnikach powstania styczniowego*, Warszawa 1963.

⁴ M.E. Berg: *Zapiski o powstaniu polskim 1863–1864 i poprzedzającej powstanie epoce demonstracji od 1856 r.*, t. I–II, Kraków 1989.

⁵ J.K. Janowski: *Pamiętniki o powstaniu styczniowym*, t. III. *Czasy przedpowstaniowe*, Warszawa 1931.

⁶ K. Szymański: *Z Warszawy i Heidelbergu. Wspomnienia z lat 1843–1863*, Warszawa 1967.

⁷ S. Kieniewicz: *Dramat trzeźwych entuzjastów*, Warszawa 1954; id.: *Między ugodą a rewolucją. Andrzej Zamoyski w latach 1861–1862*, Warszawa 1962; id.: *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983.

⁸ F. Ramotowska: *U źródeł tzw. reform Wielopolskiego. Wiek XIX*, Warszawa 1967; id.: *Warszawskie komitety ruchu narodowego 1858–1862*, „Studia Warszawskie” 1971, t. IX; id.: *Rząd carski wobec manifestacji patriotycznych w Królestwie Polskim w latach 1860–1862*, Wrocław 1971.

⁹ W. Grabski: *Historia Towarzystwa Rolniczego 1858–1861*, t. I–II, Warszawa 1904.

¹⁰ K. Poznański: *Reforma szkolna w Królestwie Polskim w 1862 r.*, Wrocław 1968.

rzystano prace R.F. Leslie¹¹ oraz L.G. Zacharowej¹², pomijając całkowicie te prace, którym brak aspektu polskiego lub które ukazują sprawy polskie w sposób niewłaściwy.¹³

Lata 1856–1860/1861 w dziejach Królestwa Polskiego — to okres krótki, ale ciekawy i bogaty w wydarzenia, a pozostający w cieniu wydarzeń nocy styczniowej 1863/1864 r. To czas nie tylko nadziei społeczeństwa polskiego na lepsze jutro i nie mniejszych rozczarowań, ale przede wszystkim czas wzrostu jego aktywności gospodarczej i oświatowo-kulturalnej. Niejednolita w swym charakterze jest także działalność zaborcy, gdzie poczynionym zmianom towarzyszy nieodłącznie kontynuacja starej mikołajowskiej polityki. Przedstawiona zatem problematyka ustępstw zaborcy na rzecz społeczeństwa polskiego nie wyczerpuje zjawiska, które nazywamy „odwilżą posewastopolską”, ale w pewnym wymiarze ukazuje jego złożoność.

USTĘPSTWA I ULGI O CHARAKTERZE OGÓLNYM

AMNESTIA

Pierwszym aktem nowego cara Aleksandra II, rozpoczynającego panowanie, był akt amnestii. Zapowiedź jego pojawiła się w ukazie i poprzedzającym go manifeście z 17/29 kwietnia 1855 r., wydanym z okazji wstąpienia na tron. W myśl zawartego tam zapisu „rozciągano” szereg ulg udzielonych mieszkańcom Cesarstwa na mieszkańców Królestwa, oficjalnie ogłaszając je w dniu 8/20 sierpnia 1855 r.¹⁴ Następnie ukazem z 15/27 maja 1856 r. zezwolono osobom, które samowolnie opuściły Królestwo Polskie, na powrót po uprzednim uzyskaniu zgody odpowiednich władz oraz zwolniono je od śledztwa i „dochodzenia politycznego” (pkt. 1 Ukazu).¹⁵ Osobom tym pod warunkiem złożenia przysięgi homagialnej przywracano „stosownie do ich

¹¹ R.F. Leslie: *Reform and Insurrection in Russian Poland 1856–1865*, London 1963.

¹² L.G. Zacharowa: *Samodierżawie, biurokracja i reformy 60 godow XIX wieka w Rosii*, „Woprosy Istorii” 1989, Nr 10, s. 9–27.

¹³ C.de Grunwald: *Le Tsar Alexandre et son temps*, Paris 1963; N.G.O. Pereira: *Tsar — Liberator Aleksander II of Russia 1818–1881*, Newtonville Ma 1983; M.Mc Cauley, P. Waldron: *The Emergence of the Modern Russian State 1855–1881*, London 1988.

¹⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej cyt.: AGAD), Rada Administracyjna, t. II, sygn.117 (dalej cyt.: R.Adm. II–117), Prot.27 R. Adm. Król. Pol., z 29 IV/11 V 1855 r., s. 244; AGAD, R.Adm. IV–119, Prot. 69 R. Adm. Król. Pol., z 29 XI/11 XII 1855 r., s. 395–404; Dziennik Praw Królestwa Polskiego (dalej cyt.: DPKP), t. 48, s. 415–433.

¹⁵ AGAD, R. Adm. II–121, Prot. 38 R. Adm. Król. Pol. z 25 V/6 VI 1856 r., s. 554; DPKP, t. 49, s. 408–415; „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego” Nr 115 z 15/27 V 1856 r., s. 855.

stanu” wszystkie poprzednie prawa (pkt 2). Wszystkim tym, którzy w ciągu 3 lat nienagannie zachowywali się, przywracano prawo „wstępowania do służby cywilnej w miarę zdolności” (pkt 3). Zastrzegano jednocześnie, że ukaz dotyczy tylko tych zesłańców, którzy okazali „szczerzy żal”.

W głównym ukazie amnestyjnym z 26 sierpnia/7 września 1856 r., poprzedzonym specjalnym manifestem, powtarzano, konkretyzowano i rozszerzano całość ulg i ustępstw wobec społeczeństwa polskiego. Wstrzymywano pobór rekrutów z Królestwa w r. 1856 i na następne 3 lata, po warunkiem, że „jeżeli będzie pokój i nie zajdą nadzwyczajne okoliczności” (art. 1 Ukazu).¹⁶ Umarzano zaległe należności skarbowe powstałe na skutek nieuiszczenia szeregu podatków gruntowych: podatku ofiary z dóbr duchownych, ziemiańskich, donacyjnych, kanonu z dóbr prywatnych, kontyngentu liwerrunkowego, *subsidium charitativum*, podymnego, czopowego, młynowego, opłaty szarwarkowej oraz szeregu innego rodzaju podatków: opłaty na urządzenie dróg i spławów, opłaty od wyrobu cukru, zaległości pocztowe i nie zwrócone raty za rozdane zboże. Do r. 1852 umarzano nie spłacone raty dzierżawne podatku konsumpcyjnego, opłaty od wyrobu wódki, a do r. 1854 nie uregulowany podatek osobisty od służących dworskich, należności stemplowe, wszystkie dziesięciny, różne czynsze od domów i placów rządowych w miastach, opłatę mostową, zaległe „czesne”, nie opłacone koszty procesów sądowych, nie zwrócone zaliczki udzielone z funduszy skarbowych, opłaty zaległe z nałożonych kar administracyjnych. Podobnie czyniono z nie uregulowanymi do r. 1855 opłatami od rzezi bydła, opłatami nałożonymi za nielegalny ubój na wsi, opłatą od szynków i z zaległymi opłatami od patentów propinacyjnych (art. 2). Ulegały także umorzeniu i zaniechaniu procesy osób oskarżonych o kontrabandę, defraudację pieniędzy skarbowych, które miały miejsce do końca r. 1854, z wyłączeniem jednakże wymienionych przestępstw popełnionych przez urzędników i oficjalistów rządowych. Wygaśnięciu wreszcie ulegały wszelkie procesy osób oskarżonych o defraudację lasów rządowych (art. 4). Przedłużeniu ponadto ulegały terminy spłat długów zaciągniętych w okresie 1852–1854, z wyłączeniem jednakże spłat należności Dyrekcji Ubezpieczeń, funduszu fabrycznego i żelaznego, legatów prywatnych, składki transportowej, zaległych spłat wynikających z dzierżawy dóbr poduchownych, donacyjnych, skonfiskowanych i zasekwestrowanych, nie stanowiących bezwarunkowej własności skarbu, lecz zarezerwowanych dla osób trzecich (art. 5).

¹⁶ AGAD, R. Adm. III-122, Prot. 69 R. Adm. Król. Pol. z 10/22 IX 1856 r., s. 751; DPKP, t. 49, s. 444–473; „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego” Nr 212 z 11/23 X 1856 r., s. 1583–1590.

Obok zapowiedzi wstrzymania poboru rekruta na okres 4 lat, udzielenia pewnych ulg podatkowych, przedłużenia terminu spłat zaciągniętych długów, ogłaszano tym aktem szereg ustępstw wobec osób skazanych za przestępstwa polityczne. Zesłańcom — szlachcicom z Królestwa i ich dzieciom przywracano prawa szlachectwa dziedzicznego w myśl ustawy o szlachectwie z r. 1836, oprócz zwrotu majątków. Osobom zesłanym do guberni syberyjskich pozwalano pod pewnymi warunkami przenieść się bliżej granic Królestwa, a nawet starać się o pozwolenie powrotu do kraju (art. 6, 10). Przedłużano termin ujawnienia się ukrywającym się przed poborem oraz osobom, które wyjechały za granicę na czas 1 roku od daty koronacji, a także tym, którzy nieprawnie opuścili miejsce zamieszkania (art. 7). Skazanym za przestępstwa lub inne wykroczenia przed dniem koronacji, a odbywającym kary w rotach aresztanckich, domach roboczych, domach poprawy, osadzonych w twierdzach oraz na krótki areszt zmniejszano o 1/3 czas ich odbywania. Zwalniano osoby skazane na karę chłosty i kary pieniężne, umarzano nie ukończone dochodzenia w sprawach przestępstw lub wykroczeń (art. 8). Uwalniano urzędników i oficjalistów od odpowiedzialności sądowej i kar zasądzonych w myśl art. 68 Kodeksu Kar Głównych i Poprawczych z r. 1847 „za wykroczenia w służbie rządowej” z wyjątkiem zwolnienia ze służby (art. 9). Skróceniu do lat 20. ulegał czas trwania kary dla skazanych na karę główną pozbawienia wszelkich praw i robót na czas nieograniczony. Wobec natomiast osób skazanych na czas określony odbywanie kary skracano o połowę, zakazując stosowania chłosty i piętnowania (art. 11–12).

Ukaz amnestyjny spotkał się z protestem całego społeczeństwa Królestwa i kół emigracji polskiej. J.K. Janowski wspominał: „Amnestię uważaliśmy za akt fałszu i kłamstwa, a w tendencji nie za akt łaski, ale za najwyższą dla narodu obrazę”.¹⁷ Inny pamiętnikarz tego czasu, I. Baranowski, pisał: „Amnestia stała się fermentem drażniącym, a zarazem budzącym z letargu pogrążone przedtem społeczeństwo”.¹⁸ Emigracyjne zaś „Roczniki Polskie” pisały: „Ukaz ten [...] odjął resztę złudzeń i serdeczności, jeśli gdzie jeszcze była”.¹⁹

Praktyczny wymiar aktu amnestyjnego rzeczywiście był niejednoznaczny. Zapowiedziane tym aktem wstrzymanie poboru rekruta z Królestwa na okres 4 lat wraz z cofnięciem poboru 21 190 rekrutów w r. 1856 należy uznać za duże ustępstwo, wzięwszy pod uwagę, że tylko w latach 1853–1855, według

¹⁷ J.K. Janowski: *Pamiętniki o powstaniu styczniowym*, t. III. *Czasy przedpowstaniowe*, Warszawa 1931, s. 55; Por. W. Przyborowski: *Historia dwóch lat 1861–1862*, Kraków 1892, s. 88–89.

¹⁸ I. Baranowski: *Pamiętniki Ignacego Baranowskiego 1840–1862*, Poznań 1923, s. 117.

¹⁹ „Roczniki Polskie” z lat 1857–1861, t. I., Paryż 1857, s. 83.

oficjalnej statystyki, wzięto z Królestwa 28 204 rekrutów.²⁰ Z drugiej zaś strony ulga ta okazała się tylko częściowa, według bowiem zachowanych dokumentów z samej tylko Warszawy w latach 1856–1859 oddano „na rachunek przyszłych poborów” 132 osoby.²¹ Dodać ponadto należy, że w samym tylko r. 1856 z grupy dezertarów i zbiegłych ujęto i ponownie wcielono w szeregi armii rosyjskiej 310 osób.²²

Zapowiedzianych tym ukazem także szereg ulg i zwolnień od płacenia podatków nie miało większego znaczenia. Zarządzone w okresie trwania wojny krymskiej rekwizycje koni, bydła, zboża i tak dostatecznie zubożyły społeczeństwo Królestwa. Mimo że w samym tylko r. 1856 z aktu ulaskawienia, według wykazu urzędowego, skorzystało 11 751 osób poprzez darowanie kary lub jej złagodzenie.²³ Nadal bez większych zmian funkcjonowała skomplikowana machina wojskowo-policyjna Królestwa Polskiego, trwała infiltracja społeczeństwa, przestrzegano ściśle wydanych przepisów administracyjno-policyjnych i meldunkowych. Naczelnicy powiatów, którzy dopuszczali się niedopatrzeń w tych sprawach, byli surowo karani; np. naczelnik pow. miechowskiego Piątkowski za niezawiadomienie przyjazdu do kraju córki Justyny Jordan — żony emigranta.²⁴ Dobrodziejstwo tegoż ukazu, jak i poprzedzające go akty łask nie miały w ówczesnym odbiorze społeczeństwa charakteru globalnego i znaczącego. Jakkolwiek do końca r. 1858 wróciło do Królestwa 7215 osób, liczba więźniów w więzieniach śledczych zmniejszyła się z 5194 w r. 1858 do 1009 osób w r. 1859; w więzieniach karnych z 6548 w r. 1858 do liczby 3312 osób w r. 1859, a przebywających w rotach aresztanckich z 1336 do 897 osób.²⁵ Równolegle tylko w latach 1857–1859 zesłano do różnych guberni Cesarstwa lub wydalono z Królestwa Polskiego

²⁰ AGAD, R. Adm. IV–111, Prot.73 R. Adm. Król. Pol. z 7/15 XI 1853 r., s. 274–277; AGAD, R. Adm. III–114, Prot.40 R. Adm. Król. Pol. z 6/18 VII 1854 r., s. 182–184; AGAD, R. Adm. I–116, Prot. 11 R. Adm. Król. Pol. z 18 III/7 IV 1855 r., s. 459–462.

²¹ AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchownych (dalej cyt.: KRSWiD), sygn. 7009–7012, k. 165–167, 203–206, 434–436, 648–651. Raporty Magistratu miasta Warszawy z lat 1856–1859.

²² AGAD, KRSWiD, sygn.7009, k. 32–32a, 139–139a, 141–141a, 201–201a, 203–203a. Raporty gubernatorów cywilnych za rok 1856.

²³ „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego” Nr 15 z 10/22 I 1859 r., s. 97. Wyciąg z obrazu działań rządu Królestwa Polskiego w 1856 r.

²⁴ AGAD, KRSWiD, sygn. 7465, k. 287–289, k. 454–455. Dozwolenie przyjazdu czasowego wychodźcom od 1857 r.; AGAD, KRSWiD, sygn. 7466, k. 10–12. Dozwolenie przyjazdu wychodźcom do 1859 r.

²⁵ AGAD, Sekretariat Stanu Królestwa Polskiego (dalej cyt.: SSKP), sygn. 2/1856, k. 99–100. Sprawozdanie KRSWiD z lat 1856–1859.

37 870 osób, oddano „pod kontrolę wojska”, osadzono w twierdzach, domach roboczych lub odesłano do szpitali 27 556.²⁶

Niewielkie znaczenie praktyczne miały dwa inne akty „łaski”, które uzupełniały amnestię. Pierwszy z nich, ukaz z 17/29 kwietnia 1857 r. „rozcigał amnestię do rokoszu”, emisariuszy, członków towarzystw oraz osoby osądzone o inne przestępstwa polityczne”.²⁷ Drugi zaś ukaz z 19 lutego/2 marca 1860 r., wydany bez mała po 30 latach od wydarzeń 1830/1831 r. i prowadzonej od tego czasu polityki sekwestru i konfiskat mienia uczestników powstania listopadowego, z dniem 8/20 września 1859 r. zakazywał tej praktyki wobec majątków osób „jeszcze nie wykrytych”.²⁸

ZAWIESZENIE STANU WOJENNEGO I ZNIENIENIE URZĘDÓW NACZELNIKÓW WOJENNYCH

Prawie równocześnie z ogłoszoną dla Królestwa amnestią zakomunikowana została decyzja carska z 29 marca/10 kwietnia 1856 r. „o ustaniu wojennego stanu Królestwa Polskiego i niektórych guberni Cesarstwa”.²⁹ Decyzji tej towarzyszyło postanowienie carskie, wstrzymujące czasowo mianowanie naczelników wojennych w Królestwie, „dopóki wniosek co do zniesienia zadecydowanym nie zostanie”. Nastąpiło to rozkazem ówczesnego Ministra Wojny Cesarstwa Mikołaja Suchozaneta z 19 kwietnia 1858 r., o którym powiadomiona została Rada Administracyjna Królestwa Polskiego na posiedzeniu 29 kwietnia/10 maja 1858 r.³⁰ W myśl tego rozkazu, „zniesieniu niezwłocznemu” ulegały zarządy naczelników wojennych w 5 guberniach Królestwa oraz zarząd naczelnika wojennego w Kaliszu (pkt 1 Rozkazu). W ich miejsce powoływane zostały zarządy komendanta w 4 miastach gubernialnych: Lublinie, Radomiu, Płocku i Suwałkach. W guberni warszawskiej

²⁶ „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego” Nr 212 z 17/29 IX 1860 r., s. 1721. Wyciąg z obrazu działań Rządu Królestwa Polskiego” z lat 1857–1858; „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego” Nr 202 z 29 VIII/10 IX 1861 r., s. 1353–1354. Wyciąg z obrazu działań Rządu Królestwa Polskiego w 1859 r.

²⁷ AGAD, R. Adm. II–125, Prot.33 R. Adm. Król. Pol. z 7/19 V 1857 r., s. 187; DPKP, t. 50, s. 204–217; „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego” Nr 109 z 8/20 X 1857 r., s. 827–828.

²⁸ DPKP, t. 54, s. 180–185; „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego” Nr 76 z 24 III/5 IV 1859 r., s. 529–530.

²⁹ AGAD, R. Adm. II–121, Prot.28 R. Adm. Król. Pol. z 10/22 IV 1856 r., s. 201–202; „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego” Nr 94 z 12/24 IV 1856 r., s. 633–634.

³⁰ AGAD, R. Adm. II–129, Prot.40 R. Adm. Król. Pol. z 30 V/11 VI 1858 r., s. 778–790; „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego” Nr 144 z 23 VI/5 VII 1858 r., s. 1061–1062; F. Ramotowska: *Rząd carski wobec manifestacji patriotycznych w Królestwie Polskim w latach 1860–1862*, Wrocław 1971, s. 19–20.

natomiast zadania komendanta przejmował wyższy oficer Zarządu Generał-Gubernatora Warszawskiego (pkt. 2). Na nowo powołanych komendantów oprócz obowiązków „przywiązanych do tego urzędu ogólnymi postanowieniami wojennymi”, nakładano nowe, wynikające ze specjalnej instrukcji z 12 kwietnia 1858 r. (pkt 3). W praktycznej wykładni tegoż rozkazu zalecano, zwolnionemu z urzędu naczelnika wojennego guberni warszawskiej, gen. Iwanowi Tuczekowi pozostać przy urzędzie komendanta warszawskiego, a pozostałych naczelników wojennych przemianować na komendantów według uznania namiestnika Królestwa Polskiego z utrzymaniem dotychczasowych uposażeń. Dotychczasowym pięciu pomocnikom naczelników wojennych polecono powierzyć funkcje plac-adiutantów, pozostałych zaś urzędników ze składów osobowych zarządów zaproponowano przenieść na posady adiunktów w rządach gubernialnych Królestwa lub na okres czasowy urlopować.

Praktycznie wraz z formalnym zniesieniem zniechęconej przez społeczeństwo polskie instytucji naczelników wojennych w funkcjonowaniu aparatu wojskowo-policyjnego nic nie uległo zmianie. Zgodnie z intencją carską, wyrażoną w decyzji znoszącej tę instytucję, sprawowane przez nich obowiązki przeniesione zostały na inne ogniwa aparatu ucisku lub władze administracyjne. Sprawy „sekretne” powierzono Zarządowi Głównemu Naczelnika III Okręgu Korpusu Żandarmów w Królestwie Polskim, nadzór nad sprawami policyjnymi gubernatorom cywilnym, a sprawy korespondencji wydzielonym komórkom w strukturze administracji cywilnej. Obowiązki spisu i zaciągu wojskowego, w myśl wspomnianej instrukcji z 12 kwietnia 1858 r., powierzono częściowo nowo ustanowionym komendantom oraz Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych (KRSWiD). W wykonaniu powyższych decyzji komendantem miasta Lublina został gen. Mikołaj Sewastianow, były naczelnik wojenny augustowski; komendantem miasta Suwałk płk Piotr Poźniak, były naczelnik guberni radomskiej; komendantem miasta Płocka ppłk Michał Kobro. W miejsce gen. Wasila Gorłowa — warszawskim ober policmajstrem jeszcze 10 listopada 1856 r. mianowany został gen. Piotr Aniczkow.

Zawieszenie stanu wojennego w r. 1856 i likwidacja instytucji naczelników wojennych w Królestwie w r. 1858 były ustępstwem formalnym, zabiegiem o czysto kosmetycznym charakterze. Szły w parze z innymi posunięciami carskimi, przeprowadzonymi w samym Cesarstwie, jak np. zniesienie wojennych osiedli, generał-gubernatorów w Charkowie i Witebsku. W Królestwie Polskim korespondował z decyzją carską z 25 grudnia 1856 r. rozwiązującą wojenne kantony dla sierot i dzieci oficerów byłego Wojska Polskiego.

ROZCIĄgniĘCIE KONKORDATU Z 22 LIPCA/3 SIERPNIa 1847 R.

Kolejnym ustępstwem na rzecz społeczeństwa w zdecydowanej większości katolickiego było ogłoszenie konkordatu, zawartego 3 marca 1847 r. między Cesarstwem Rosyjskim a Watykanem 1/13 czerwca 1857 r., i „rozciągnięcie” jego postanowień na Królestwo Polskie.³¹ Na mocy jego zapisu utrzymane zostało w Królestwie arcybiskupstwo warszawskie, dotychczasowa liczba 7 diecezji rzymskokatolickich i sufragani przy nich, oznaczona Bullą papieską Piusa VII z 30 czerwca 1818 r. (art. 1, 11). Mianowanie biskupów i sufraganów w Cesarstwie i Królestwie miało następować po porozumieniu się z papieżem (art. 12). Określał bardzo szeroko ich uprawnienia jako sędziów duchownych i zarządców diecezji, zastrzegając jedynie zawisłość ich władzy kanonicznej od Watykanu (art. 3, 14, 21–22). Zapowiadał pomoc rządu biskupstwom w ich funkcjonowaniu, w rozbudowie lub budowie nowych kościołów i powstawaniu nowych parafii (art. 31).

W wykonaniu zapisu konkordatu ukazem z 11 listopada 1856 r. arcybiskupem warszawskim mianowany został ks. Antoni Fijałkowski, dotychczasowy sufragan i proboszcz katedry plockiej; biskupem kujawskim — ks. Michał Marszczewski, dotychczasowy prałat i administrator tej diecezji; biskupem podlaskim ks. Beniamin Szymański. Na mocy kolejnej decyzji carskiej z 28 września/10 października 1857 r. biskupem lubelskim mianowany został ks. Walenty Baranowski, dotychczasowy sufragan tej diecezji, a biskupem sandomierskim — ks. Józef Juszczyński na mocy odrębnej decyzji z 25 listopada/7 grudnia 1858 r. Nastąpiły także mianowania na nie obsadzone sufraganie: ks. Jan Dekert, dotychczasowy dziekan kapituły metropolitalnej został biskupem sufraganem, a ks. Henryk Plater, dotychczasowy kanonik kolegiaty łowickiej — sufraganem.³² Dalszym następstwem obowiązywania konkordatu było wyrażenie zgody na obsadzenie niższych stanowisk w hierarchii i strukturze organizacyjnej kościoła rzymskokatolickiego w Królestwie. Obok funkcjonującego od r. 1844 Arcybractwa Nieustającej Adoracji Najświętszego Sakramentu przy kościele Panien Sakramentek i Bractwa Archikonfraterni Literackiej przy kościele św. Jana w Warszawie władze zaborcze wyrażają zgodę na zawiązanie się drugiego Arcybractwa Nieustającej Adoracji Najświętszego Sakramentu przy kościele Dzieciątka Jezus i Bractwa

³¹ AGAD, R. Adm. V-123, Prot. 75 R. Adm. Król. Pol. z 2/14 X 1856 r., s. 79–84; DPKP, t. 50, s. 99–127.

³² AGAD, R. Adm. IV-127, Prot. 67 R. Adm. Król. Pol. z 1/13 X 1857 r., s. 4–5; AGAD, R. Adm. IV-131, Prot. 87 R. Adm. Król. Pol. z 12/24 XII 1858 r., s. 624–626; „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego” Nr 4 z 27 XII/8 I 1856/1857 r., s. 19–20; Nr 230 z 9/21 X 1857 r., s. 1803; Nr 288 z 19/31 XII 1858 r., s. 2161; Nr 148 z 23 VII/8 VIII 1859 r., s. 1117.

Matek Chrześcijanek przy kościele Panien Wizytek w Warszawie, zatwierdzając stosowne ustawy.³³ Następuje wyraźne ożywienie w budownictwie sakralnym, tylko w latach 1857–1858 Rada Ogólna Budownictwa — najwyższe kolegium specjalistyczne w dziedzinie budownictwa w Królestwie — akceptuje plany i kosztorysy na budowę lub remont różnego rodzaju budynków wyznania rzymsko-katolickiego na sumę 320 465 rs i 52 kop., a w samym r. 1859 na podobne cele 336 247 rs i 63 kop.³⁴

Wcielenie w życie postanowień konkordatu zawartego 10 lat wcześniej w Królestwie miało aspekt międzynarodowy. Nowy car Aleksander II, ogłaszając w r. 1856 za obowiązujący konkordat z r. 1847 początkowo wobec 7 diecezji rzymskokatolickich Cesarstwa, a następnie „rozszerzając” go na Królestwo Polskie, zmierzał do odbudowy wiarygodności Rosji na forum międzynarodowym po wojnie krymskiej. Było to z drugiej strony pierwsze oficjalne przyznanie się władz zaborczych do łamania praw Kościoła rzymskokatolickiego na obszarze Cesarstwa i Królestwa Polskiego.

NOWELIZACJA PRZEPISÓW PASZPORTOWYCH

Innym ustępstwem o charakterze ogólnym, dotyczącym wszystkich mieszkańców Królestwa, były decyzje carskie w sprawach paszportowych. Ukazem z 13/25 listopada 1856 r. „rozszerzono” na mieszkańców Królestwa nowe przepisy w sprawie wysokości opłat paszportowych z 26 sierpnia/7 września 1856 r.³⁵ Uchyły one dotychczas obowiązujące wysokości stawek opłat paszportowych, wynoszące 50 i 250 rubli dla osób wyjeżdżających czasowo za granicę, określone w art. 1 ustęp 2 i 3 ukazu z 27 listopada/9 grudnia 1851 r. Wprowadzały opłatę za każde półrocze pobytu za granicą w wysokości 5 rubli, doprowadzając do tego, że opłata roczna wynosiła 10, półtoraroczna — 15, a dwuletnia 20 rubli. Drugą decyzją z 16/28 października 1857 r. okres przebywania za granicą dla wszystkich mieszkańców Królestwa z legalnymi paszportami określony został na 5 lat. Osoby, które posiadały paszporty państw obcych, mogły zwracać się o przedłużenie terminu pobytu do namiestnika.³⁶ W praktyce oznaczało to przedłużenie okresu przebywania za granicą legalnie z 3 do 5 lat i to dla wszystkich grup społeczeństwa.

³³ AGAD, R. Adm. II–137, Prot.35 R. Adm. Król. Pol. z 18/30 V 1860 r., s. 409–414.

³⁴ T. Demidowicz: *Rada Ogólna Budownictwa, Miernictwa, Dróg i Sztawów najwyższe kolegium techniczne Królestwa Polskiego 1817–1867*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, R. XXXVII : 1992, Nr 2, s. 112–113.

³⁵ AGAD, R. Adm. IV–123, Prot.91 R. Adm. Król. Pol. z 27 XI/9 XII 1856 r., s. 431–432; „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego” Nr 279 z 30 XI/12 XII 1856 r., s. 2117.

³⁶ AGAD, R. Adm. III–126, Prot.64 R. Adm. Król. Pol. z 6/18 IX 1857 r., s. 359; AGAD, R. Adm. IV–127, Prot.78 R. Adm. Król. Pol. z 8/20 XI 1857 r., s. 288; „Gazeta Rządowa

Nowe przepisy paszportowe były nowelizacją drakońskich przepisów paszportowych obowiązujących mieszkańców Królestwa z lat 1844 i 1851. Szły też w kierunku uelastycznienia przepływu ludzi i informacji, tak przecież w tej dobie potrzebnej do rozwoju stosunków kapitalistycznych, a jednocześnie nadal zmierzały do zapewnienia kontroli władz Królestwa. W pewnym sensie uzupełniało je postanowienie Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z 19 kwietnia/1 maja 1857 r., regulujące sprawę wypłat pensji emerytalnych dla osób przebywających legalnie za granicą, a wydane z polecenia cara. Korespondowała z tymi posunięciami władz zaborczych decyzja carska z r. 1858, liberalizująca dotychczasowe „Przepisy o porządku podawania próśb” przez mieszkańców Królestwa do tronu i władz Królestwa, czy też decyzja polecająca przyspieszenie rozpatrywania spraw związanych z uregulowaniem należytości wszystkich mieszkańców Królestwa za dostawę żywności dla wojsk rosyjskich w latach 1815–1816. Ustępstwa te nie miały jednakże takiego ciężaru gatunkowego, jak chociażby nawet znowelizowane przepisy paszportowe. Miały raczej charakter gestów dobrej woli nowego władcy, podobnie jak np. zgoda carska na przeznaczenie 29 tys. rubli „na wsparcie dla szpitali i domów przytułku”, czy przeznaczenie 6 tys. rubli z funduszu do dyspozycji cara na cele Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności.

KONCESJE W DZIEDZINIE OŚWIATY I KULTURY

Najistotniejszym ustępstwem o charakterze koncesji w dziedzinie oświaty była zgoda carska na uruchomienie szkoły wyższej. Ukazem z 4/16 czerwca 1857 r. powoływano Cesarsko-Królewską Akademię Medyko-Chirurgiczną w Warszawie „celem podania mieszkańcom Królestwa sposobów miejscowych kształcenia się w nauce lekarskiej i uchylenia tym samym braku lekarzy”, dołączając specjalną ustawę wraz z etatem.³⁷ W myśl wspomnianej ustawy zapowiedziana akademia była wyższym zakładem naukowym, przeznaczonym do kształcenia młodzieży w zawodzie lekarza i farmaceuty, pozostającym pod „wspólnym nadzorem namiestnika i Ministra Oświecenia Narodowego Cesarstwa w strukturze Okręgu Naukowego Warszawskiego (§ 1–3

Królestwa Polskiego” Nr 277 z 4/10 XII 1857 r., s. 2133; Por. E. Sęczyc: *Akta Wydziału Paszportowego Kancelarii własnej Namiestnika 1832–1862*, „Archeion”, t. LXXII : 1982, s. 107–124.

³⁷ AGAD, R. Adm. III–126, Prot.50 R. Adm. Król. Pol. z 9/21 VII 1857 r., s. 82–83; DPKP, t. 51 s. 7–109; Ustaw Impieratorskiej Carskiej Warszawskiej Mediko-Chirurgicznej Akademii (Warszawa) 1857, s. 43; „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego” Nr 162–163 z 15/27–18/30 VII 1857 r., s. 1257–1258, 1261–1265, 1271–1276, 1279–1281; Zbiór Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego (dalej cyt.: ZPAdm. Król. Pol.). Wydział Oświecenia, t. VI, Warszawa 1868, s. 422–476.

Ustawy). Składała się z dwu wydziałów: lekarskiego o 5-letnim cyklu nauki i farmaceutycznego o 2-letnim, po specjalnych kursach przygotowanych i praktyce. Otrzymywała prawo nadawania stopni naukowych i kwalifikacji fachowo-służbowych w dziedzinie medycyny i farmacji (§ 5–6). Ustanawiała władze akademii w postaci konferencji i zarządu, działających pod przewodnictwem prezydenta, i precyzowała ściśle ich kompetencje (§ 4, 12–14, 17–42). Wiele miejsca poświęcała ustawa kandydatom na studia, precyzując wymogi formalne i ustalając wysokość odpłatności za studia (§ 90–109). W końcowej części zapowiadała wyposażenie akademii w specjalistyczne gabinety i pracownie.

Otwarcie Akademii, w której inauguracja roku akademickiego odbyła się 19 września/1 października 1857 r. w gmachu dawnej kliniki przy ul. Jezuickiej, spotkało się z dobrym odbiorem społecznym. Liczba studentów ze 178 w roku 1857/1858 wzrosła w następnym do 345.

Kolejną znaczącą zmianą, wzbogacającą ówczesny stan oświaty Królestwa, była zgoda carska na założenie w Warszawie przez Apolinarego Kątskiego Instytutu Muzycznego. W myśl ustawy z 28 sierpnia/9 września 1859 r. zadaniem nowo zakładanej szkoły było „kształcenie młodzieży w zasadach muzyki wokalne i instrumentalnej” (art. 1 Ustawy).³⁸ Środki na założenie i utrzymanie Instytutu liczącego 200 słuchaczy „wskazane” być miały na mocy odrębnego postanowienia Rady Administracyjnej (art. 2–3). Władzę szkoły stanowiła 15-osobowa Rada Nadzorcza, zarząd i dyrektor A. Kątski. Specjalną pozycję i kompetencje ustawa zastrzegła wymienionemu dyrektorowi, który odpowiadał za całość Instytutu i zobowiązany został „jak najściślej pilnować, aby pod każdym względem wykonywane były przepisy ustawy i zalecenia władzy wyższej” (art. 14, 25–29). Określała obowiązki inspektora i kadry nauczającej Instytutu (art. 30–44). Nauka prowadzona miała być „o ile można w języku polskim”, kandydaci do Instytutu przyjmowani być mieli w wieku 12–20 lat „a w razie zdolności nadzwyczajnych, dostatecznego usposobienia tak młodsi jak i starsi” bez ograniczeń za opłatą 50 rubli (art. 50–56). W dalszej kolejności zaś określała program Instytutu (art. 61–64), nakładając na władze szkoły konieczność odbywania stosownych egzaminów i popisów publicznych (art. 65–69). Warunki założenia, okres funkcjonowania i sprawę zabezpieczenia środków finansowych dla tegoż Instytutu precyzowało odrębne postanowienie Rady Administracyjnej,

³⁸ DPKP, t. 53, s. 338–393; Ustawa Instytutu Muzycznego w Warszawie pod dyr. Pana A. Kątskiego, solisty Dworu JCKM, Warszawa 1859, ss. 37; „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego” Nr 204–206 z 7/19 IX, 9/21 IX–10/22 IX 1859 r., s. 1543–1545, 1553–1567.

wydane w wykonaniu art. 2 Ustawy.³⁹ Czas działalności Instytutu Muzycznego na jego mocy określony został na 30 lat, a kapitał zakładowy łącznie ze stypendialnym, zebrany przez A. Kątskiego „siłą ofiar prywatnych”, wynosić miał 43 175 rubli i zdeponowany w Banku Polskim (art. 2–7). Czas zorganizowania Instytutu wynosić miał tylko 6 miesięcy od daty wniesienia kapitału, zamykając roczny fundusz Instytutu sumą 12 460 rubli (art. 9). Rząd, precyzując tak trudne warunki dla inicjatora powołania Instytutu, ze swej strony przeznaczał na siedzibę tej szkoły budynek rządowy zwany Domem Zdrowia przy ul. Tamka, asygnując na remont adaptacyjny 1931 rubli. Zezwalając Kątskiemu na przeznaczenie dochodu z zagospodarowania piwnic tego budynku na bieżące remonty, zapewniał ponadto stały zasilek w wysokości 2 tys. rubli i możliwość organizowania 6 koncertów publicznych (art. 10). Bezpośrednie zwierzchnictwo nad Instytutem powierzano Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych (KRSWiD). Do otwarcia Instytutu Muzycznego w Warszawie doszło 26 stycznia 1861 r. Było to osobistą zasługą inicjatora Kątskiego, który zawdzięczał sukces własnemu uporowi, koneksjom, ale przede wszystkim poparciu społeczeństwa.⁴⁰

Inną nowością o charakterze ustępstwa, wzbogacająca szkolnictwo Królestwa było powołanie, obok funkcjonującej na podstawie ustawy z 4 grudnia 1857 r. elitarnej Pensji Żeńskiej Rządowej, kilku wyższych szkół żeńskich w Królestwie dla młodzieży pochodzącej z uboższych rodzin. Na mocy specjalnej ustawy z 9/21 sierpnia 1859 r. najszybciej uruchomiona została szkoła tego typu w Warszawie. Celem jej było „postawienie rodzicom w możliwości dania swoim córkom nie odłączając ich od rodziny należytego wykształcenia” (§ 1 Ustawy).⁴¹ Zwierzchnictwo nad tą szkołą sprawował kurator Okręgu Naukowego Warszawskiego (ONW), a bezpośrednio kierownictwo dyrektor mający do pomocy Radę (§ 7–8, 25). Wiek przyjmowanych do szkoły dziewcząt określała od 9 do 15 lat, przewidując pewne odstępowstwa. Realizowany miał być w niej bogaty program nauczania w cyklu 6-letnim, a ponadto charakteryzować się miała niskim „czesnym” opłacanym w ratach (art. 11–19, 27–28). Szkoła miała zapewniony fundusz ze strony Rządu, wynoszący 12 tys. rs. rocznie, określony w etacie, a kadra pedagogiczna i ad-

³⁹ AGAD, R. Adm. III-134, Prot.64 R. Adm. Król. Pol. z 28 VIII/9 IX 1859 r., s. 425–440; DPKP, t. 53, s. 322–328.

⁴⁰ W. Rudziński, A. Rutkowska: *Dzieje Instytutu Muzycznego i Konserwatorium 1858–1918* [w:] *150 lat Państwowej Wyższej Szkoły Muzycznej w Warszawie*, pod red. S. Śledzińskiego, Kraków 1960, s. 66–119; S. Śledziński: *Kątski Apolinary (1825–1879)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XII 1966–1967, s. 311–313; Por. A. Rutkowska: *Rola społeczna Instytutu Muzycznego Warszawskiego*, Warszawa 1980, s. 13–37.

⁴¹ ZPAdm. Król. Pol. Wydział Oświecenia, t. V, Warszawa 1868, s. 508–539.

ministracyjna zaliczona została do służby rządowej. Zorganizowana w ten sposób rządowa Wyższa Szkoła żeńska w Warszawie stała się wzorcem do powołania na mocy decyzji carskiej z 3/15 maja 1860 r. podobnych szkół w Lublinie, Radomiu, Płocku, Kaliszu, Suwałkach i uruchomieniu dodatkowego 4-klasowego oddziału przy szkole warszawskiej.⁴² Na podstawie specjalnej ustawy dla tych szkół z 11/12 czerwca 1860 r. szkoły te przechodziły pod opiekę cesarzowej Marii Aleksandrowny, „główny zarząd” namiestnika Królestwa i bliższy dozór kuratora ONW (§ 1–3 Ustawy).⁴³ Udostępnione od 1 sierpnia 1860 r., otrzymały na mocy odrębnej decyzji carskiej fundusz roczny w wysokości 52 300 rubli, sumę 21 792 rubli na dofinansowanie od 1 sierpnia do 1 stycznia 1861 r. oraz dodatkowo 7500 rubli na remonty ze skarbu Królestwa. Według oficjalnego raportu w roku szkolnym 1860/1861 na Pensji Rządowej Maryjskiej pobierały naukę 93 słuchaczki, w 6 Wyższych Szkołach Żeńskich i 45 szkołach żeńskich elementarnych 1070 słuchaczek.⁴⁴

Opisanym ustępstwom w dziedzinie oświaty towarzyszyło otwarcie 4 na 6 zapowiadanych rządowych szkół rolniczych, reorganizacja Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Marymoncie, Warszawskiej szkoły Rabinów oraz niewielkie zmiany w szkolnictwie filologicznym i realnym. W efekcie zmiany na tym polu, jakkolwiek najbardziej widoczne w odczuciu społecznym, uznane były za niewystarczające. Nie uległ przeobrażeniu system zarządzania oświatą ani kryteria doboru i oceny nauczycieli. Konsekwencją tego był fakt, że w r. 1860 aż 79,2% ogółu społeczeństwa Królestwa stanowili analfabeci, w 3 powiatach nie było w ogóle szkoły, a w pow. zamajskim 1 uczeń przypadł na 3565 mieszkańców wsi. Warszawa jako centrum polityczno-gospodarcze i oświatowo-kulturalne na 161 361 mieszkańców miała aż 65 660 analfabetów, 74 tys. osób było z wykształceniem podstawowym, a 21 539 osób z wykształceniem wyższym.⁴⁵ Niekorzystny obraz oświaty starały się poprawić w tym okresie nieliczne kręgi społeczeństwa polskiego świadome znaczenia wykształcenia. Aktywną działalność na rzecz wychowania przedszkolnego prowadziło Warszawskie Towarzystwo Dobroczynności, otwierając z początkiem r. 1860 dwa pierwsze żłobki i kolejne

⁴² AGAD, R. Adm. II-137, Prot.35 R. Adm. Król. Pol. z 18/30 V 1860 r., s. 402-403; ZPAdm. Król. Pol. Wydział Oświecenia, t. V . . . , s. 534-537.

⁴³ ZPAdm. Król. Pol. Wydział Oświecenia, t. V, s. 538-563.

⁴⁴ Za J. Hulewiczem: *Sprawa wyższego wykształcenia kobiet w Polsce w wieku XIX*, Kraków 1939, s. 66-67.

⁴⁵ Patrz R. Gerber: *Szkolnictwo Królestwa Polskiego w okresie międzypowstaniowym*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. III, Warszawa 1960, s. 54; S. Kieniewicz: *Historia Polski 1795-1918*, Warszawa 1971, s. 211-212; Leslie: *Reform and Insurrection. . .*, s. 49-53; F. Ramotowska: *Warszawa u progu powstania styczniowego [w:] Powstanie styczniowe 1863-1864. Wrzenie. Bój. Europa. Wizje*, pod. red. S. Kalemki, Warszawa 1990, s. 81-82.

ochronki, których liczba w samej Warszawie doszła do 10. Wyższy stopień organizacji otrzymał w tym okresie Instytut Jana Nepomucena Leszczyńskiego. Zaczynają pojawiać się na łamach ówczesnej prasy coraz to częstsze głosy proponujące upowszechnienie oświaty, w r. 1860 działa w samej Warszawie 7 prywatnych biur proponujących naukę języków obcych, muzyki czy śpiewu.

Okres ten obok zmian w oświacie przynosi znaczne ożywienie kulturalne i naukowe w Królestwie. Władze zaborcze wyrażają zgodę na utworzenie w r. 1860 Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie. Określając towarzystwo w specjalnej ustawie „jako zjednoczenie artystów miłośników sztuki”, powoływano je celem „rozkrzewienia sztuk pięknych w kraju” oraz ku „niesieniu pomocy i zachęty artystom”, w tym w szczególności absolwentom warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych (art. 1 Ustawy).⁴⁶ Następuje zelżenie cenzury, która umożliwia, że obok kilkunastu znaczących gazet i czasopism zaczynają ukazywać się: od r. 1856 „Kronika Wiadomości Krajowych i Zagranicznych”, od r. 1857 „Ruch Muzyczny”, od r. 1859 „Tygodnik Ilustrowany”, od r. 1860 „Dziennik Politechniczny” i „Kmiotek”. Wydany został pierwszy tom Wielkiej Encyklopedii Powszechnej Samuela Orgelbranda, ukazały się dzieła Adama Mickiewicza wydane przez Henryka Mirzbacha. Otwarto nowe księgarnie w Warszawie: Gustawa Gebethnera i Spółki, Wendege i Spółki, Andrzeja Lewińskiego, Michała Frühtinga, Leona Idzikowskiego, Jana Okolskiego, Adama Marczewskiego (przekraczały liczbę 40). Otwarte zostały nowe czytelnie w Warszawie i Białej Podlaskiej. Ogłoszone zostały pierwsze konkursy na dzieła literackie i naukowe. Widoczne stały się pierwsze symptomy przełamywania barier, jeśli chodzi o komunikację książki i słowa polskiego, stąd twierdzenie M. Berga, że ruch literacki „wzmógł się w dwójnasób”, nie jest pozbawione podstaw.⁴⁷ Wystąpiło wyraźne ożywienie życia teatralnego w samej Warszawie i na prowincji. Obok 2 stałych teatrów w Warszawie (Teatr Wielki i Teatr Rozmaitości) i 3 teatrów letnich na obszarze Królestwa występowało 8 towarzystw dramatycznych. Funkcjonowały teatry we Włocławku i Płocku, teatry amatorskie w Łomży, Kaliszu i Kutnie. Na scenach dużym powodzeniem cieszyła się opera „Halka” Stanisława Moniuszki, a z repertuaru komedii, sztuki Aleksandra Fredry. Pożyteczną działalność kulturalną oraz popularyzującą naukę prowadziły resursy kupieckie

⁴⁶ AGAD, R. Adm. IV-139, Prot.74 R. Adm. Król. Pol. z 18/30 X 1860 r., s. 193-194; „Gazeta Codzienna” Nr 323-329 z 24 XI/6 XII-26XI/8 XII, 28 XI/10 XII-29 XI/12 XII, 1/13 XII 1860 r.

⁴⁷ M.W. Berg: *Zapiski o powstaniu polskim 1863 i 1864 i poprzedzającej epoce demonstracji od 1856*, t. I, Kraków 1898, s. 46; A. Kraushar: *Kartki z pamiętnika Alkara*, t. II, Kraków 1913, s. 25-27.

i salony towarzyskie. Obok znanych 2 resurs warszawskich, prowadzących m.in. otwarte odczyty i wykłady z nauk przyrodniczych, resursy lubelskiej czy radomskiej, ciekawą działalność prowadziły tego typu ośrodki w Kaliszu, Koninie czy Włocławku. W posiedzeniach ogólnych Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego uczestniczyli najwyżsi dostojnicy Królestwa, a ono samo włączyło do swoich prac uczonych polskich z Wilna, Krakowa i Poznania. Władze zaborcze wydały ponadto zgodę na uczestnictwo uczonych z Królestwa w kongresie nauk przyrodniczych w Królewcu, kongresie statystycznym w Londynie i Paryżu, kongresie ekonomicznym w Lozannie.⁴⁸

Zmiany i ustępstwa w dziedzinie oświaty, kultury czy nauki miały jednakże charakter zmian, podobnie jak w Cesarstwie, oddolnych. Władze zaborcze uginają się pod naciskiem różnych grup społecznych, zezwalając na drobne ulgi.

USTĘPSTWA I ZMIANY W POLITYCE SPOŁECZNO-GOSPODARCZEJ

POWOŁANIE TOWARZYSTWA ROLNICZEGO

Ożywienie życia społeczno-politycznego Królestwa, konieczność czuwania nad biegiem wydarzeń i wygrywania antagonizmów wpłynęły na wzrost zainteresowania władz zaborczych działalnością grupy ziemiańskiej skupionej wokół hr. Andrzeja Zamoyskiego i jej pozyskania. Odezwą Ministra Sekretarza Stanu Królestwa Polskiego z 16/28 listopada 1857 r. zakomunikowana została namiestnikowi Królestwa decyzja carska, zatwierdzająca ustawę specjalną dla nowo powołanego Towarzystwa Rolniczego w Królestwie z 12/24 listopada 1857 r. Wraz z zatwierdzeniem ustawy „na wzór praw służących niektórym z towarzystw w Cesarstwie” Towarzystwo to otrzymało prawo udzielania listów pochwalnych, premii pieniężnych oraz prawo „wstawienia się do Rządu o zachęcenie odznaczających się przez udzielenie nagród honorowych”.⁴⁹

W myśl ustawy z 12/24 listopada 1857 r. Towarzystwo Rolnicze w Królestwie Polskim miało za cel „zjednoczenie pojedynczych usiłowań dla nadania, zgodnie z dobroczynnymi zamiarami rządu, silniejszego popędu przemy-

⁴⁸ „Kurier Warszawski” Nr 346 z 19/31 XII 1858 r., s. 1821–1828; „Kurier Warszawski” Nr 346 z 19/31 XII 1859 r., s. 1877–1889; „Kurier Warszawski” Nr 345 z 19/31 XII 1860 r., s. 1933–1939; „Gazeta Codzienna” Nr 1–2 z 20 XII/1 I–21 XII/2 I 1860/1861 r., „Gazeta Codzienna” Nr 20 z 10/22 I 1861 r., Nr 47 z 7/19 II 1861; Nr 54 z 14/26 II 1861; Nr 57 z 17 II/1 III 1861 r.

⁴⁹ AGAD, R. Adm. IV–127, Prot.83 R. Adm. Król. Pol. z 29 XI/11 XII 1857 r., s. 439–442.

słowi rolniczemu w kraju” (§ 1 Ustawy).⁵⁰ Realizację tego celu miało zapewnić Towarzystwu zajmowanie się „przedmiotami dotyczącymi gospodarstwa wiejskiego we wszystkich jego gałęziach oraz naukami z nimi mającymi związek”. W praktyce otrzymało ono zadanie dokładnego poznania stosunków w rolnictwie Królestwa i za granicą poprzez prowadzenie pracy badawczej i jej popularyzację. Miało inspirować swoich członków do prowadzenia różnego rodzaju doświadczeń związanych z rolnictwem, sprzyjać rozwojowi hodowli zwierząt gospodarskich przez organizację wystaw, rozpisywanie konkursów, sprowadzanie nowych ras zwierząt, dopomagać w organizacji gospodarstw wzorowych poprzez sprowadzanie i zakupy nowoczesnych maszyn, narzędzi, nowych odmian zbóż i roślin. Do jego zadań należało finansowanie nagród osobom za wyróżniające się rozprawy naukowe, nowatorskie dokonania w dziedzinie rolnictwa i hodowli. Towarzystwo otrzymało prawo do posiadania własnej biblioteki, muzeum narzędzi i maszyn rolniczych, prawo do wydawania własnego pisma fachowego pod tytułem „Roczniki Gospodarstwa Krajowego” oraz używania „innych środków przez Rząd dozwolonych” (§ 2). Ustawa powoływała Zarząd Towarzystwa pod nazwą Komitetu złożonego z członków czynnych Towarzystwa, wyłonionych na Ogólnym Zebraniu (§ 15). Komitet składał się z prezesa, wiceprezesa i 16 członków. Obok tego w skład Komitetu wchodził mocz ustawy przewodniczący Rady Przemysłowej przy KRSWiD i dyrektor Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Marymoncie. Prezes Towarzystwa był zatwierdzany każdorazowo przez namiestnika Królestwa (§ 19).

Ustawa o Towarzystwie Rolniczym sankcjonowała istnienie i działalność dotychczasowej grupy ziemiańskiej, która uaktywniła się w r. 1856, a stanowiła prostą kontynuację grupy ziemiańskiej, skupionej uprzednio wokół Spółki Rocznikowej i Zjazdów Klemensowskich.⁵¹ Projekt ustawy Towarzystwa po raz pierwszy przedstawiony został w czerwcu 1856 r. na posiedzeniu redakcji „Roczników Gospodarstwa Krajowego”, a następnie 1/13 stycznia 1857 r. za pośrednictwem ówczesnego dyrektora KRSWiD płk. Pawła Muchanowa — namiestnikowi. Po analizie na forum Rady Administracyjnej 1/13 października 1857 r. i „odpowiednim przerobieniu” projekt ustawy wraz z koncepcją stosownego ukazuj przedstawiono do akceptacji carskiej.⁵²

⁵⁰ DPKP, t. 51, s. 110–149; „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego” Nr 285–287 z 17/29–19/31 XII 1857 r., s. 2195–2197, 2205–2206, 2211–2212.

⁵¹ W. Grabski: *Historia Towarzystwa Rolniczego 1858–1861*, t. II, Warszawa 1904, s. 1–2; R. Czepulis-Rastenis: *Mysł społeczna twórców Towarzystwa Rolniczego 1842–1861*, Wrocław 1964, s. 11–12; Por. S. Kieniewicz: *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983, s. 29–35.

⁵² AGAD, R. Adm. IV–127, Prot.67 R. Adm. Król. Pol. z 1/13 X 1857 r., s. 7–8.

Oficjalne zawiązanie Towarzystwa Rolniczego nastąpiło 4/16 stycznia 1858 r. na posiedzeniu walnym członków, na którym odczytano ukaz i zatwierdzono ustawę, wybrano A. Zamoyskiego prezesem, Aleksandra Ostrowskiego wiceprezesem oraz 26 członków zarządu. Obecny na tym inauguracyjnym posiedzeniu P. Muchanow, zwracając uwagę zebranych na dotychczasowe łaski carskie w dziedzinie rolnictwa, zapowiedział powołanie po jednej szkole rolniczej w każdej guberni Królestwa „w celu praktycznego kształcenia na gospodarzy”.⁵³

Powstanie Towarzystwa Rolniczego przyjęte zostało przez społeczeństwo Królestwa i koła emigracyjne pozytywnie. Wspomniany K.J. Janowski pisał „wszystkie umysły i serca, uwaga społeczeństwa zwróciła się ku Towarzystwu”.⁵⁴ Emigracyjne zaś „Wiadomości Polski” widziały w nim instytucję „odpowiednią potrzebie kraju, zdolną skupić jego ducha i rozwijać jego działalność materialną, jak i moralną”.⁵⁵ Pomijając nadzieje, jakie z tą instytucją wiązano, to fakt oficjalnej akceptacji władz zaborczych tego rodzaju działalności wpłynął bardzo wydatnie na wzrost aktywności szerszych kręgów ziemiaństwa Królestwa. Towarzystwo to, korzystając z prawa udzielania listów pochwalnych, premii pieniężnych i medali na mocy decyzji carskiej z 17/29 stycznia 1858 r. wydzieliło ze swego grona sekcje specjalistyczne i delegacje konkursowe, a poprzez delegacje okręgowe przystąpiło do organizacji wystaw rolniczych i zwierząt hodowlanych. Do 1859 r. przyjęło całkowity patronat nad organizacją corocznych „wystaw płodów i wyrobów gospodarstwa wiejskiego tudzież zwierząt domowych wszelkiego rodzaju”, organizowanych w latach 1858–1859 w Łowiczu, a w r. 1860 w Lublinie. Przyjęło pod swój zarząd jeden z podwarszawskich folwarków na gospodarstwo doświadczalne, założyło laboratorium chemiczne. Na jego wniosek Bank Polski otrzymał z początkiem r. 1858 zgodę carską na uruchomienie 1 mln rs. pożyczki dla właścicieli ziemskich w celu „wspierania przemysłu rolniczego”. W sierpniu r. 1858 otwarty został dom Zleceń Rolników Płockich z oddziałami filialnymi w Wyszogrodzie, Pułtusk, Łomży i Toruniu, nie tylko celem zorganizowania zbytu płodów rolnych, zakupu maszyn, ale także zapewnienia przerobu surowców, organizacji wystaw hodowlanych i rolniczych. Dał on przykład zawiązania się podobnych domów zleceń rolników podlaskich, nadniemeńskich, włocławskich, hrubieszowskich, kaliskich oraz powstania szeregu mniejszych spółek na całym obszarze Królestwa. Widząc potrzebę rozwoju hodowli, w r. 1859 Towarzystwo wystąpiło do władz

⁵³ „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego” Nr 11 z 6/18 I 1858 r., s. 81–82.

⁵⁴ Janowski: *Pamiętniki...*, s. 81.

⁵⁵ „Wiadomości Polski” Nr 4 z 25 II 1860 r., s. 13–15.

Królestwa z inicjatywą uzyskania zgody carskiej na otwarcie w Banku Polskim kredytu dla gospodarstw w Królestwie „dla poprawy ras krajowych.” W końcu grudnia 1860 r. ustanowiło specjalnego agenta „dla ułatwienia handlu okowitą” w Warszawie.⁵⁶

Obok tych działań Towarzystwo Rolnicze podjęło szereg ciekawych inicjatyw na polu oświatowym i wydawniczym. W Zwierzyńcu założona została szkoła rzemieślniczo-włościańska, a 8 osób na koszt Towarzystwa skierowano do 2 klasztorów w celu zdobycia kwalifikacji na przyszłe nadzorczynie w ochronkach. Ustanowiono 8 stypendiów dla młodych robotników, a 10 praktykantów w dziedzinie leśnictwa wysłano na staż do Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Sfinansowano wydanie *Elementarza* dla szkół elementarnych, podręcznika z zakresu gospodarstwa wiejskiego: *Pamiętnik dla gospodarzy wiejskich* autorstwa A. Goltza w nakładzie 5 tys. egzemplarzy oraz wydawnictwa: *Rady gospodarskie w pytaniach i odpowiedziach dla użytku wieśniaków ziemi naszej*. Zalecono z literatury zagranicznej przekład pracy Louisa de Lavergne: *Obraz gospodarstwa wiejskiego w Anglii, Szkocji i Irlandii* oraz pracy A. Wieknerlina *Hodowla zwierząt domowych i gospodarczych cz.I-II*.⁵⁷ Wiele pozycji z literatury rolniczej, rozpraw, pojedynczych artykułów przedyskutowano na posiedzeniach sekcji i zespołów. Nakład zaś „Roczników Gospodarstwa Krajowego” osiągnął 3,5 tys. egzemplarzy.

Ustępstwo w postaci powołania Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskim, będąc nie tyle zamierzonym krokiem władz zaborczych, podjętym w ramach ogólnorosyjskiej polityki aktywizacji gospodarczej Królestwa, ile próbą poddania swej kontroli procesowi samoorganizacji ziemiaństwa polskiego, pracy organicznej i trzymania w swoim ręku kwestii chłopskiej, nie powiodło się. Na krótko jednakże Towarzystwo stało się prężnym składnikiem życia społeczno-gospodarczego Królestwa, funkcjonując obok takich instytucji i organizacji gospodarczych, jak: Towarzystwo Kredytowe Ziemskie, Bank Polski, Towarzystwo Żeglugi Parowej, Towarzystwo Wyścigów Konnych, Lombard Warszawski, Giełda Warszawska, Loteria Klasyczna czy Towarzystwo Spółki Jedwabniczej. Szybki wzrost liczebny z 2538 w r. 1858 do 4 tys. członków w lutym 1860 r., działalność Towarzystwa na wielu płasz-

⁵⁶ AGAD, R. Adm. II-133, Prot.43 R. Adm. Król. Pol. z 9/21 VI 1859 r., s. 716-721; AGAD, KRSWiD, sygn.7012, k.375-378. Sprawozdanie KRSW za rok 1859; AGAD, R. Adm. III-138, Prot.45 R. Adm. Król. Pol. z 24 VI/6 VII 1860 r., s. 41-42; „Gazeta Codzienna” Nr 1 z 20 XII/1 I 1860/1861 r.; „Roczniki Gospodarstwa Krajowego” 1860, t. 41, s. 494.

⁵⁷ „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego” Nr 264 z 1/13 X 1861 r., s. 1372. Wyciąg z obrazu działań Rządu Królestwa Polskiego w 1859 r.; „Roczniki Gospodarstwa Krajowego” 1861, t. 43, s. 76; Por. Z. Stankiewicz: *Ziemiaństwo wobec systemu Wielopolskiego* [w:] *Powstanie styczniowe*, s. 97-123.

czynach, która w określonej sytuacji Królestwa coraz bardziej zaczęła nabierać charakteru nie tylko społeczno-gospodarczego, dały władzom zaborczym pretekst najpierw do ograniczenia jego działalności, a następnie wiosną 1861 r. do jego rozwiązania.

PRAWO O KONTRAKTACH WIECZYSTO-CZYNszOWYCH 1858 R.

W rok od powołania Towarzystwa Rolniczego w Królestwie, w okresie wahań kół biurokracji rosyjskiej co do idei uwłaszczania chłopów w Cesarstwie — z ziemią, czy bez niej — zatwierdzone zostało dla Królestwa „Prawo o kontraktach wieczysto-czynszowych z 16/28 XII 1858 r. Projekt tego prawa opracowała KRSWiD zgodnie z zasadami przyjętymi przez specjalny komitet pod przewodnictwem namiestnika ks. M. Gorczakowa po rozpatrzeniu projektów: komitetu gen. Romana Źskulla, Wacława Łaszczuńskiego, Feliksa Gumińskiego, Benedykta Tykla, Iwana Fundukleja i dyskusji na forum Rady Administracyjnej na temat ukazu z 7 czerwca 1846 r.⁵⁸ W myśl tego prawa, kontrakty zawierane między właścicielami dóbr a włościanami posiadającymi 3 morgi miały być wieczyste, nieczasowe z czynszem stale określonym lub zmienianym co 20 lat w stosunku do ceny żyta. Robociznę można było w umowach o czynsz zastrzegać przejściowo, najdłużej do 6 lat. Określenie wysokości czynszu, sprawę serwitutów itd. zostawiono umowie.⁵⁹ Programowo więc wytyczało kierunek przejścia od osad pańszczyźnianych i czasowo czynszowych do osad wieczysto-czynszowych jako jedyni i nieodwracalny. Do czuwania przy zawieraniu kontraktów ze strony władz powoływano delegacje powiatowe i komitety gubernialne. Według oceny S. Śreniowskiego, prawo to miało charakter rozwiązania połowicznego, było kontynuacją polityki carskiej wyrażonej ukazem czerwcowym 1846 r., a sprowadzającej się w praktyce do uspokojenia wsi i stwarzania pozorów, że rząd reprezentuje zasady ponadklasowej sprawiedliwości.⁶⁰ Zakres tego prawa był jednakże znacznie szerszy niż wspomnianego ukazu z r. 1846, odnoszącego się tylko do dóbr prywatnych, względnie znajdujących się w wieczystym posiadaniu osób prywatnych. Nie uzależniało wysokości czynszu od wartości gruntów ani od poziomu dotychczasowych powinności, pozostawiając całą kwestię ustalenia czynszu stronom do uzgodnienia.

⁵⁸ AGAD, R. Adm. IV-131, Prot.80 R. Adm. Król. Pol. z 18/30 XI 1858 r., s. 442-475; AGAD, R. Adm. IV-131, Prot.88 R. Adm. Król. Pol. z 16/28 XII 1858 r., s. 651-662.

⁵⁹ DPKP, t. 52, s. 39-49.

⁶⁰ S. Śreniowski: *Studia nad prawem i stosunkami agrarnymi w Królestwie Polskim 1831-1864*, Warszawa 1963, s. 93.

Prawo o kontraktach wieczysto-czynszowych z r. 1858 stanowiło dalszy krok w realizacji polityki rządu wobec chłopstwa, którego rola, podobnie jak i ukazu z r. 1846 — podkreśla T. Mencil — leżała głównie w dalszej ewolucji wsi, polegającej na podważeniu dotychczasowej prawnej podstawy własności szlacheckiej z r. 1807, przejściu od pańszczyzny i najmów przymusowych do odrobku i wprowadzeniu wolnego najmu oraz systemu robotników rolnych z nadziałem.⁶¹

Skutki takiej regulacji prawnej mimo swej elastyczności, a z drugiej strony ograniczoności nie zadowalały żadnej ze stron, oprócz władz zaborczych. Zrodziły niedosyt włościan i niepewność jutra właścicieli ziemskich: odczytane zostały jako jeszcze jedna próba władz poróżnienia obu tych grup społecznych i wewnętrznego zróżnicowania chłopstwa.⁶² Nie została postawiona tama dalszemu procesowi rugowania chłopów z ziemi i koncentracji ziemi w ręku wielkich właścicieli. Na 137 250 osad pańszczyźnianych w Królestwie Polskim w okresie ponad 2-letnim z prawa tego skorzystało zaledwie 1017 osad.⁶³ Nie było więc to prawo jakimś znaczącym ustępstwem, a jedynie słabym odbiciem reformy uwłaszczeniowej, zainicjowanej przez cara Aleksandra II w Cesarstwie wbrew większości dwоряństwa i części biurokracji, a następnie mimo oporu zrealizowanej i doprowadzonej do końca w r. 1861.⁶⁴ Nie odpowiadało zaawansowanym stosunkom kapitalistycznym w Królestwie i nie ułatwiało procesu modernizacji rolnictwa. Prawo to stało się natomiast punktem wyjścia dla A. Wielopolskiego wiosną 1861 r. do wystąpienia z koncepcją wprowadzenia prawa o okupie.

UKAZ O ZASADACH NABYWANIA GODNOŚCI SZLACHECKIEJ Z 10/22 MARCA 1859 R.

Podobnym w charakterze ustępstwem władz zaborczych, nie odpowiadającym zmianom społecznym Królestwa, był ukaz z 10/22 marca 1859 r. o zasadach nabywania godności szlacheckiej.⁶⁵ Na jego podstawie szlachec-

⁶¹ T. Mencil: *Recenzja pracy S. Śreniowskiego „Studia nad prawem i stosunkami agrarnymi w Królestwie Polski 1831–1864”*, s. 306, „Kwartalnik Historyczny” 1964, R. 71, z. 4, s. 1095–1098; Por. Z. Stankiewicz: *Królestwo Polskie 1815–1863 [w:] Historia państwa i prawa Polski*, t. III. *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, pod red. J. Bardacha i M. Senkowskiej-Gluck, Warszawa 1981, s. 258–259.

⁶² „Przegląd Rzeczy Polskich” Nr 3 z 15 IV 1859 r., s. 29–31; M. Handelsman: *Adam Czartoryski*, t. III, Warszawa 1950, s. 670; Por. Leslie: *Reform and Insurrection ...*, s. 75–76.

⁶³ AGAD, R. Adm. II–141, Prot.32 R. Adm. Król. Pol. z 22 IV/4 V 1861 r., s. 165–180.

⁶⁴ L.G. Zacharowa: *Samodzierzawije, biurokratia i riefomy 60 godow XIX wieka w Ros-sii*, „Woprosy Istorii”, Nr 10, 1989, s. 4–5, 7–19.

⁶⁵ DPKP, t. 52, s. 372–379; A. Okolski: *Wykład prawa administracyjnego oraz prawa obowiazujacego w Królestwie Polskim*, t. II, Warszawa 1882, s. 47–48.

two dziedziczne i osobiste nabywano przez łaskę monarszą, służbę wojskową i przez otrzymanie orderu rosyjskiego (art. 1 Ukazu). Szlachectwo dziedziczne otrzymano przez awans na stopień pułkownika lub kapitana I klasy, nadanie rangi Rzeczywistego Radcy Stanu lub urzędu klasy VI-ej, szlachectwo osobiste zaś przez otrzymanie rangi oficerskiej lub urzędu cywilnego nie niższego od klasy IX-ej z obowiązkiem wysługi 10 lat (art. 2–4). Gwarantowano szlachectwo osobom, które otrzymały je na podstawie przepisów ustawy o szlachectwie z r. 1836 i przepisów z r. 1845 i 1855 (art. 7). Szlachta dziedziczna i osobista Cesarstwa, Wielkiego Księstwa Finlandzkiego korzystała w Królestwie z praw jej służących. Ukaz odmawiał natomiast przyznawania automatycznie szlachectwa cudzoziemcom zamieszkałym w Królestwie, ale dopuszczał możliwość starania się, według obowiązujących przepisów. Utrzymywał dotychczasowe przywileje szlacheckie takie, jak: prawo noszenia munduru danej guberni, warunek potwierdzenia carskiego wykonania wyroku sądowego skazującego na pozbawienie szlachectwa, zwolnienie od podatków osobistych, a domu od kwaterunku. Zastrzegwał natomiast, że szlachectwo może być utracone na skutek wyroku karnego, pociągającego za sobą utratę wszystkich praw.

Przepisom objętym tym ukazem, które były jedynie „rozciągnięciem” zasad zastosowanych przy nabywaniu szlachectwa w Cesarstwie, towarzyszyła decyzja carska, nakazująca wstrzymanie nadań obywatelstwa poczesnego mieszkańcom Królestwa. W wykonaniu tego ukazu namiestnik ks. M. Górczakow upoważnił Heroldię Królestwa Polskiego do przyznawania szlachectwa dziedzicznego; po pierwsze — urzędnikom, którzy przed 11 czerwca 1845 r. otrzymali rangę asesora kolegijskiego lub wyższą albo byli mianowani pełniącymi obowiązki urzędnika klasy VI lub wyższej; po drugie — tym, którzy w okresie między 1 czerwca 1845 r. a 9 grudnia 1856 r. otrzymali rangę Radcy Stanu albo awansowani zostali na urzędy klasy V-ej lub wyższej.⁶⁶ Uelastycznienie przepisów ustawy o szlachectwie z r. 1836 było reakcją władz zaborczych na zachodzące przemiany społeczno-gospodarcze w Królestwie i Cesarstwie i miało na celu zapewnienie sobie kontroli w tej sprawie.

Podobną w wyrazie innowację stanowiła zgoda carska na zawiązanie w Królestwie dwu towarzystw prywatnych kolei żelaznych. Na podstawie ustaw z 10/22 sierpnia 1857 r. — eksploatację kolei warszawsko-wiedeńskiej i budowę linii warszawsko-bydgoskiej powierzono dwom prywatnym kompaniom, w skład których weszli bankierzy z Królestwa Polskiego i Prus.⁶⁷ Ten

⁶⁶ AGAD, R. Adm. I-132, Prot. 21 R. Adm. Król. Pol. z 11/23 III 1859 r., s. 450–452; AGAD, R. Adm. II-133, Prot. 28 R. Adm. Król. Pol. z 16/28 IV 1859 r., s. 243–247.

⁶⁷ AGAD, R. Adm. III-126, Prot. 60 R. Adm. Król. Pol. z 16/28 VIII 1857 r., s. 264–276;

akt „łaski” carskiej był jednakże wynikiem nie tyle uwzględniania interesów grup kapitału z Królestwa, co wypływał z gorzkich doświadczeń przegranej wojny krymskiej i konieczności modernizacji Cesarstwa.

ZMIANY W FUNKCJONOWANIU WŁADZ KRÓLESTWA

Poczynionym przez władze carskie ustępstwom w omawianym okresie towarzyszyły zmiany w organizacji całego zarządu Królestwa. Na podstawie decyzji carskich z r. 1858 wzmocniona została pozycja Rady Administracyjnej — głównego zarządu Królestwa Polskiego przez przywrócenie kompetencji sporządzania rocznych sprawozdań władz naczelnich Królestwa wraz z wnioskami „co do ulepszenia każdej gałęzi zarządu” i przesyłania w określonych terminach do wiadomości carskiej oraz przyznaniu Radzie kompetencji udzielania ułaskawień osób skazanych „na kary mniej ważne”.⁶⁸ Drugą znaczącą zmianą była reorganizacja dotychczasowego XIII Zarządu Poczł Cesarstwa obejmującego cały obszar Królestwa. Ukazem z 19/31 maja 1858 r. „dla dobra służby”, pozostawiając Zarząd Poczł Królestwa Polskiego „w ogólnym składzie Głównego Zarządu Cesarstwa”, oddawano ponownie pod bezpośrednie zwierzchnictwo namiestnika Królestwa Polskiego i Rady Administracyjnej (art. 1 Ukazu).⁶⁹ Dochody z poczty Królestwa miały wpływać do kasy Królestwa i być wydatkowane na dalszy jej rozwój. Działalność Zarządu Okręgu Poczł kontrolowana była przez Najwyższą Izbę Obrachunkową, korespondencja wewnętrzna ponownie miała odbywać się według form i przepisów obowiązujących w Królestwie (art. 2). Jakkolwiek opłaty za korespondencję wewnętrzną i zagraniczną pobierane być miały według taksy obowiązującej w Cesarstwie i obowiązywały Królestwo konwencje zawarte przez Cesarstwo, to nastąpił podział opłat. Dochody z wszelkiej korespondencji i przesyłek z Królestwa do Cesarstwa wpływały do Królestwa, natomiast za korespondencję z Cesarstwa do Królestwa do skarbu Cesarstwa (art. 3–5). Wszelkie zmiany w działalności poczty w Królestwie zależały od zgody namiestnika (art. 6). Naczelnik Okręgu, warszawski dyrektor Poczł

AGAD, R. Adm. IV–127, Prot.69 R. Adm. Król. Pol. z 8/20 X 1857 r., s. 48–53; „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego” Nr 4 z 27 XII/8 I 1857/1858 r. Nr 6–14 z 30 XII/11 I — 31 XII/12 I, 2/14 I — 4/16 I, 6/18 I — 9/21 I 1858 r., s. 41–43, 50–51, 56–58, 63–64, 72–74, 82–84, 87–88, 95–97, 101–104.

⁶⁸ AGAD, R. Adm. II–129, Prot.43 R. Adm. Król. Pol. z 10/22 VI 1858 r., s. 875–877; AGAD, R. Adm. III–130, Prot. 46 R. Adm. Król. Pol. z 24 VI/6 VII 1858 r., s. 40–43.

⁶⁹ AGAD, R. Adm. II–129, Prot.44 R. Adm. Król. Pol. z 13/25 VI 1858 r., s. 891–892; DPKP, t. 52, s. 98–113; „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego” Nr 250–252 z 1/13 XI, 3/15 XI–4/16 XI 1858 r., s. 1883–1884, 1893–1895, 1901–1903; *Zbiór przepisów pocztowych Królestwa Polskiego*, Warszawa 1861, s. 1–8.

i jego pomocnik mianowani byli przez cara na wniosek namiestnika w porozumieniu z Głównozarządzającym Pocztc Cesarstwa. W obsadzie pozostałych stanowisk w okręgu decydowała Rada Administracyjna (art. 7).

W postanowieniu wykonawczym Rady Administracyjnej z 7/19 października 1858 r. na nowo określony został skład zarządu, obowiązki i nazwa.⁷⁰ Okręg Poczty Królestwa, pozostający pod bezpośrednim zwierzchnictwem namiestnika i Rady Administracyjnej, posiadał zarząd, który stanowili: naczelnik okręgu, pełniący jednocześnie funkcję warszawskiego dyrektora Pocztc, pomocnik naczelnika, który kierował warszawskim Poczttamtem, 2 radcy będący kierownikami wydziałów, naczelnik kancelarii zarządu i 2 inspektorów poczt. Zarząd, zgodnie z przepisami z 21 sierpnia 1821 r., zobowiązany został do składania corocznych sprawozdań Najwyższej Izbie Obračunkowej. Używać zaś miał pieczęci rządowej z herbem Królestwa i napisem „Zarząd Okręgu Pocztowego Królestwa Polskiego” w języku polskim i rosyjskim. Równoznaczne to było ze zniesieniem istniejącego od r. 1851 Zarządu XIII Okręgu Pocztc Cesarstwa i zwolnieniem od dotychczasowego zwierzchnictwa Głównozarządzającego Departamentem Pocztc Cesarstwa. Decyzja o likwidacji XIII Okręgu Pocztc Cesarstwa poprzedzona została uruchomieniem z dniem 15/27 stycznia 1858 r. poczty miejskiej w Warszawie, która „jak najlepiej przez publiczność Warszawy przyjęta została”.⁷¹ Dalszą zaś konsekwencją w funkcjonowaniu poczty w Królestwie było podjęcie przygotowań do wydania odrębnych kopert i znaczków z herbem Królestwa i przyjęcie przez Radę Administracyjną nowej ustawy pocztowej z instrukcją rachunkowo-kasową.⁷²

Zniesienie XIII Zarządu Okręgu Pocztc Cesarstwa i podporządkowanie spraw poczty władzom Królestwa było poważnym wyłomem w kontynuowanej od czasu stłumienia powstania listopadowego 1830/1831 r. polityki niszczenia odrębności Królestwa.

ORGANIZACJA GMIN Z 1859 R.

Kolejną zmianą w dziedzinie funkcjonowania władz Królestwa, niestety tylko zapowiadzaną, ale nie wprowadzoną w życie, w tym okresie było ustanowienie samorządu terytorialnego w postaci rad gminnych. Ukazem z 3/15 marca 1859 r., wychodząc z założenia, że dotychczasowe przepisy

⁷⁰ AGAD, R. Adm. IV-131, Prot.70 R. Adm. Król. Pol. z 7/21 X 1858 r., s. 153-155; DPKP, t. 52, s. 114-151.

⁷¹ AGAD, R. Adm. IV-131, Prot.86 R. Adm. Król. Pol. z 9/21 XII 1858 r., s. 615-630.

⁷² AGAD, R. Adm. IV-135, Prot.82 R. Adm. Król. Pol. z 17/29 XI 1859 r., s. 361-363; AGAD, R. Adm. III-138, Prot.49 R. Adm. Król. Pol. z 8/20 VII 1860 r., s. 161-187.

o urządzeniu i zarządzeniu gmin wiejskich w Królestwie Polskim wymagają niejakich zmian i uzupełnień, ustalono jako jednakową dla całego Królestwa jednostkę terytorialną — gminę liczącą jednakże przynajmniej 50 domów mieszkalnych (art. 1 Ukazu).⁷³ Obszar nowo tworzonych gmin proponować mieli naczelnicy powiatu w porozumieniu z władzą sądowniczą (art. 2) z tym zastrzeżeniem, że przy tym „należało baczyć na potrzeby miejscowe, dobro służby” i brać pod uwagę życzenia właścicieli dóbr (art. 3). Ostatecznie wielkość gminy określała KRSWiD na wniosek Rządu Gubernialnego.

Ustawodawca zapowiadał powołanie rad gminnych przy wójtach gmin, złożonych z osób wybranych przez ogół mieszkańców. Obowiązkiem ich było „nieść wójtowi pomoc i radę przy obmyśleniu środków zaspokojenia potrzeb miejscowych do gminy odnoszących się”. Składy personalne rad zatwierdzone były przez właściwych naczelników powiatu (art. 10). Sam urząd wójta przywiązany został do dominium, tj. tytułu dziedzictwa, i był honorowy. Przewidując możliwość, że terytorium gminy mogło dotyczyć kilku właścicieli, nakazywał wybór wójta z ich grona. I w pierwszym, i w drugim przypadku wybór nowego wójta wymagał zatwierdzenia gubernatora. Zastrzegając, że urząd wójta przywiązany jest do dominium, ustawodawca obliłował: „ale trzeba posiadać kwalifikacje prawem przepisane”. Kadencja wójta była nieograniczona, ale minimalna wynosiła przynajmniej 3 lata (art. 6). W sytuacji braku chętnego na tę posadę KRSWiD z urzędu wyznaczała wójta na koszt wszystkich właścicieli na czas nie dłuższy jak 3 lata, po upływie którego przysługiwało im ponowne prawo wyboru (art. 7). Dopuszczano jednakże możliwość zaistnienia instytucji zastępcy wójta. Kandydat na zastępcę typowany był przez właściwego wójta i zatwierdzany przez Rząd Gubernialny (art. 8). Przedstawicielem społeczności wiejskiej był sołtys wybierany przez mieszkańców każdej wsi i funkcjonujący wspólnie z wójtem, zatwierdzanym także przez naczelnika powiatu (art. 11).

Rozwinięte w specjalnej instrukcji KRSWiD ogólne sformułowania ukazu dały podstawę prawną do przeprowadzenia pierwszej od r. 1818 zmiany ustroju gminy wiejskiej w Królestwie Polskim. Stworzyły też szansę na wcielenie w życie ustawy o sądach gminnych wiejskich w Królestwie Polskim z 12/24 maja 1860 r., ogłoszonej 17 lutego/1 marca 1861 r.⁷⁴ Zapowiadała ona wprowadzenie sądów gminnych z wójtem jako sędzią oraz dwoma ław-

⁷³ AGAD, R. Adm. II-133, Prot. 26 R. Adm. Król. Pol. z 3/15 IV 1859 r., s. 178; DPKP, t. 53, s. 4-17; „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego” Nr 90 z 11/23 V 1859 r., s. 621-622; Patrz też T. Mencil: *Gmina dominialna w Królestwie Polskim przed uwłaszczeniem* [w:] *Gmina wiejska i jej samorząd*, pod red. H. Brodowskiej, Warszawa 1989, s. 143-147.

⁷⁴ AGAD, R. Adm. III-138, Prot. 45 R. Adm. Król. Pol. z 22 VI/6 VII 1860 r., s. 40-41; DPKP, t. 57, s. 4-313.

nikami, powołanymi w dwustopniowych wyborach przez wszystkich posiadaczy nieruchomości w gminie. Nadawała tym sądom szerokie kompetencje w sprawach cywilnych i karnych wobec wszystkich mieszkańców gminy, sankcjonując wyjątkową pozycję właściciela ziemskiego jako wójta. Ustawa ta na mocy oddzielnej decyzji carskiej „rozciągnięta” na miasta Królestwa Polskiego ze „stosownymi zmianami” była próbą usankcjonowania stosunków feudalnych na wsi i w miastach Królestwa. Podobnie jak ukaz o organizacji gmin z r. 1859, była aktem wstecznym, wprowadzona zaś została w życie tylko w obrębie przepisów policyjno-karnych.

USTAWA O POWINNOŚCI ZACIĄGOWEJ Z 3/15 MARCA 1859 R.

W okresie tym nastąpiło też wydanie nowej ustawy, ściślej określającej zasady poboru rekruta z Królestwa w szeregi armii rosyjskiej, regulującej bardziej jednoznacznie sprawy wyłączeń od tego obowiązku, wreszcie znoszącej tak zniechęcony Zarząd Spisu i Zaciągu Wojskowego w Królestwie Polskim. Ustawa o powinności zaciągowej z 3/15 marca 1859 r., obejmując obowiązkiem poboru do armii rosyjskiej wszystkich mieszkańców Królestwa płci męskiej od 20 do 30 lat, bez różnicy wyznań, zapowiadała szereg wyłączeń (art. 1–2, 7 ustawy).⁷⁵ Zwolniła od poboru szlachtę rosyjską osiedloną w Królestwie po r. 1836, polską szlachtę dziedziczną wraz z potomstwem, która nabyła szlachectwo na podstawie ustawy o szlachectwie z r. 1836, szlachtę dziedziczną i osobistą Królestwa, która wysłużyła 10 lat w służbie cywilnej, duchowieństwo i służbę kościelną wszystkich wyznań oraz cudzoziemców (art. 8). Czasowemu zwolnieniu podlegały natomiast osoby na posadach kancelistów, rejentów, woźnych, aplikantów sądowych oraz osoby posiadające stopień naukowy (art. 9). W praktyce równało się to zwolnieniu na czas służby lub pracy zawodowej całego aparatu urzędniczego, kadry pedagogicznej, studentów, uczniów określonych szkół Okręgu Naukowego Warszawskiego, lekarzy, aptekarzy, weterynarzy, felczerów, inżynierów, kupców gildyjnych, rzeźbiarzy, malarzy, artystów teatrów rządowych, rabinów, Żydów — rolników i jedynek żywicieli rodzin.

Określała ściśle organizację popisu i poboru rekruta w Królestwie, precyzowała obowiązki administracji cywilnej i służb specjalnych. W celu przeprowadzenia popisu i poboru na obszarze każdego powiatu ustanawiała okręgi spisowe. Pobór odbywał się przez losowanie w okręgach (art. 3–5). Za całość

⁷⁵ AGAD, SSKP, sygn.267/1858, k. 73–94. Ustawa o powinności zaciągowej w Królestwie Polskim; DPKP, t. 53, s. 246–315; „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego” Nr 136–140 z 10/22 VI, 12/24 VI–16/28 VI 1859 r., s. 1031–1034, 1039–1040, 1049–1051, 1057–1058, 1063–1064.

i sprawność przeprowadzenia poboru w powiecie ustawa czyniła odpowiedzialnym naczelnika powiatu, mającego do pomocy specjalnego pomocnika (art. 17–18). Samą czynność popisu i poboru powierzała komisji poborowej, zwanej konskrypcyjną, złożonej z naczelnika powiatu, pomocnika — referenta, lekarza i 2 członków wybieranych z grona obywateli powiatu przez gubernatora (art. 19). Nakładała na tę komisję obowiązek przeglądu rejestrowania popisowych oraz losowań (art. 30, 40). Na obszarze guberni za popis i pobór czyniła odpowiedzialnym gubernatora (art. 20–22). Do przeprowadzenia zaś czynności związanych z poborem ustanawiała urząd rekrucki składający się z radcy gubernialnego, członka deputacji szlacheckiej, oficera sztabowego, lekarza, posiadającego do pomocy kancelarię i komendę konwojową (art. 46–47). Nadzór nad czynnościami poboru na obszarze całego Królestwa powierzała KRSWiD. Do „czuwania nad dokładnym i ciągłym wykonywaniem wszelkich czynności zaciągu” powoływała oddzielnego Inspektora Spisu i Zaciągu Wojskowego ze stosownym personelem pomocniczym, pozostającego pod bezpośrednim zwierzchnictwem namiestnika (art. 23–25). Znosiła tym samym dotychczasowy Zarząd Spisu i Zaciągu w Królestwie Polskim.

Ustawa o powinności zaciągowej z r. 1859, która według oceny Rady Administracyjnej określała „dokładniej problem wyłączeń i powinności zaciągu wojskowego” i była „znaczną dla mieszkańców ulgą”, stanowiła efekt prac specjalnego komitetu pracującego pod przewodnictwem Romana Üskulla.⁷⁶ W praktyce sankcjonowała ona zmiany, jakie nastąpiły w czynnościach poboru rekruta od r. 1832 i zastępowała przepisy w tej sprawie z 19 kwietnia/5 maja 1832 r. Miała za zadanie usprawnienie w Królestwie spraw związanych z poborem rekruta i mieściła się w głównym nurcie przeprowadzonej w Cesarstwie reformy wojskowej. Uzupełniało ją postanowienie Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z 11/23 marca 1860 r. wydane w wykonaniu art. 23 ustawy, a znoszące Główny Zarząd Spisu i Zaciągu w Królestwie Polskim.

USTAWA O SŁUŻBIE CYWILNEJ Z R. 1859

Podobny charakter nosiła kolejna ustawa o służbie cywilnej w Królestwie Polskim z 10/22 marca 1859 r., którą do realizacji z dniem ogłoszenia, tj. 25 sierpnia/6 września przyjęła Rada Administracyjna.⁷⁷ Określała ona na nowo prawa i obowiązki urzędników i pracowników państwowych

⁷⁶ AGAD, R. Adm. II–131, Prot. 32 R. Adm. Król. Pol. z 1/13 V 1859 r., s. 377.

⁷⁷ AGAD, R. Adm. II–133, Prot. 41 R. Adm. Król. Pol. z 12/24 VI 1859 r., s. 647–649; DPKP, t. 53, s. 68–223; „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego Nr

oraz porządek i zasady wstępowania do pracy w administracji. W zależności od posiadanego wykształcenia przez kandydatów do służby w administracji cywilnej Królestwa dzieliła ich na „trzy rzędy” (art. 13–14). Do I rzędu zaliczała kandydatów, którzy legitymowali się patentem, dyplomem ukończenia uniwersytetu lub innej wyższej szkoły w Królestwie lub Cesarstwie. Rząd II stanowili kandydaci, którzy posiadali świadectwo ukończenia szkoły średniej; do III zaś tych, którzy ukończyli szkoły niższego stopnia, przynajmniej czteroklasową. Stosownie do podziału, każdej grupie przypisywała określone prawa i obowiązki (art. 17–18). Oprócz świadectwa ukończenia szkoły, ustawa wprowadzała dla wszystkich kandydatów na urzędników wymóg aplikacji, przewidujący tutaj także 3 kategorie. Do pierwszej zaszeregowala osoby, które otrzymywałyby mianowania od władz na urzędy bez żadnej aplikacji. Dla osób zaliczonych do II i III kategorii przewidywała 2- i 5-letnią praktykę aplikacyjną z możliwością jej skrócenia. Zgodnie z postanowieniem Rady Administracyjnej z lat 1836–1837, nakładała na kandydatów obowiązek znajomości języka rosyjskiego z wyłączeniem cudzoziemców ubiegających się o niższe posady. Ustalała stałe zasady mianowania urzędników, translokacji służbowych, zwolnień, zastrzegając carowi wyłączność mianowań na urzędy klasy IV-ej i wyższe, Radzie Administracyjnej lub namiestnikowi na urzędy klasy V i VI, innym władzom naczelnym na urzędy klasy VI–IX, wreszcie na urzędy klasy X władzom centralnym i gubernialnym (art. 53). Wobec całej grupy urzędników cywilnych wprowadzała zakaz dzierżawienia ziemi pod obcym nazwiskiem bez zezwolenia władz, zajmowania się dostawami liwerunkowymi, zapisywania się do gildii, przyjmowania urzędów wybieralnych, publikowania artykułów w prasie. Podtrzymywała przepisy z 7 września 1850 r. w kwestii zawierania związków małżeńskich przez urzędników (art. 68, 69). Utrzymywała dotychczasowe ograniczenie Żydów, wynikające z dekretu z 17 października 1808 r., chociaż uzależniała rozstrzygnięcie tego problemu oddzielnym postanowieniem (art. 2). Dopuszczała do pracy w administracji na okres tymczasowy cudzoziemców w deficytowych zawodach takich, jak: lekarz, farmaceuta, weterynarz, specjalista z dziedziny górnictwa i mechaniki, ludzie nauki, majstrowie. Przyjęcie do służby cywilnej uzależniała od przyjęcia obywatelstwa Królestwa Polskiego (art. 3). Nie precyzowała wieku, w którym można było wstąpić do służby, zastrzegając liczenie lat pracy od ukończenia 16 r. życia (art. 4).

151–160 z 30 VI/12 VII, 2/14 VII – 6/18 VII 1859 r., 8/20 VII–11/23 VII 1859 r., s. 1137–1138, 1145–1147, 1155–1157, 1163–1167, 1171–1172, 1177–1179, 1183–1184, 1191–1193, 1197–1199, 1205–1207; Por. S. Kowalska-Glikman: *Korporacje zawodowe [w:] Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815–1864*, pod red. W. Kuli i J. Leśkiewiczowej, Wrocław 1979, s. 263–264.

Nakładała na rozpoczynających pracę złożenie właściwych dokumentów, przysięgi „na wierność służby” oraz deklaracji o nienależeniu do żadnego z „tajnych towarzystw” (art. 5, 8). Novum w ustawie stanowił fakt odróżnienia służby cywilnej od służby obywatelskiej, sprawowanej z wyboru lub nominacji. Do pełniących służbę obywatelską zaliczała marszałków gubernialnych szlachty, członków deputacji szlacheckich, prezesa i członków Rady Głównej Opiekuńczej zakładów dobroczynnych oraz członków rad powiatowych, szczegółowych, członków Rady Przemysłowej, wójtów gmin wiejskich, członków komisji kwaternicznych, sędziów pokoju, sędziów Trybunału Handlowego, członków Dyrekcji Towarzystwa Kredytowego Ziemiańskiego itd.

Ustawa o służbie cywilnej z r.1859 i wydane akty wykonawcze w postaci rozporządzenia namiestnika z 14/26 sierpnia 1859 r., określające tryb mianowań i zwolnień urzędników, oraz nowa klasyfikacja urzędów służby rządowej i obywatelskiej w Królestwie Polskim zastępowały obowiązujące w tej mierze przepisy z r. 1836, sankcjonujące utrwaloną już praktykę w administracji Królestwa. Wprowadzenie jej miało na celu umocnienie aparatu biurokratycznego, którego przedstawiciele mieli tworzyć jednolitą, uprzywilejowaną grupę lojalnych i sprawnych pracowników w wykonaniu decyzji carskich. W praktyce ustawa ta miała charakter jedynie kompleksowej kodyfikacji o małym znaczeniu dla społeczeństwa polskiego.⁷⁸ Mieściła się natomiast w koncepcji zmian podejmowanych przez cara Aleksandra II, zmierzających do usprawnienia i unowocześnienia administracji w Cesarstwie i Królestwie.

Przeprowadzonym i zapowiedzianym zmianom w zarządzie Królestwa Polskiego towarzyszyło wycofanie się władz zaborczych z szeregu daleko idących zamysłów niszczących odrębność Królestwa zapewnioną Statutem Organicznym z r. 1832. Decyzją carską z 28 listopada/10 grudnia 1859 r. następuje cofnięcie wdrożenia projektu likwidacji wszystkich Komisji Rządowych Królestwa pod pretekstem, że krok ten wymagałby „zmienienia całkowicie całego ustalonego w Zachodnim Kraju zarządzenia”.⁷⁹ Zaniechaniu ulega reorganizacja terenowej służby zdrowia Królestwa na wzór rosyjski poprzez zaprowadzenie Izb Powszechniej Opieki, wprowadzenie nowych pieczęci Królestwa Polskiego o unifikacyjnym charakterze.⁸⁰ Władze zaborcze

⁷⁸ Koła emigracji polskiej na Zachodzie z dużą uwagą śledziły zachodzące zmiany w Królestwie w tamtym czasie. Ustawę o służbie cywilnej określono jako „mało ważną”, wskazując na szkodliwość przepisów wykonawczych tej ustawy, „Wiadomości Polski” Nr 39 z 24 IX 1859 r., s. 167-168.

⁷⁹ AGAD, SSKP, sygn.105/1859, k. 2-10. Cofnięcie zaopiniowanego przez namiestnika wniosku o likwidacji Komisji Rządowych.

⁸⁰ AGAD, R. Adm. II-129, Prot.35 R. Adm. Król. Pol. z 9/21 V 1858 r., s. 452-469; AGAD, R. Adm.I-136, Prot.10 R. Adm. Król. Pol. z 26 I/7 II 1860., s. 227-234.

wycofują się też z wcześniej zamierzonej koncepcji zunifikowania górnictwa Królestwa z górnictwem Cesarstwa. Wpływ na taką postawę carską ma nie tyle postawa Rady Administracyjnej, co sytuacja społeczno-polityczna i gospodarcza na obszarze całego Cesarstwa.

Przedstawione ustępstwa cara Aleksandra II na rzecz społeczeństwa polskiego, jak też zmiany w zarządzie Królestwa Polskiego mieściły się w ogólnorosyjskim nurcie zmian zainicjowanych przez tego władcę po wstąpieniu na tron. Wymuszone były przez przegraną wojnę krymską i zmierzały, podobnie jak w Cesarstwie, do uspokojenia nastrojów. Z drugiej zaś strony, miały na celu usprawienie funkcjonowania biurokratycznej maszyny wojskowo-policyjnej i cywilnej w celu przestawienia państwa rosyjskiego na nowoczesne tory rozwoju. Obliczone były ponadto na zjednanie sympatii opinii europejskiej dla Rosji.⁸¹ Nadane jako akty „łaski” carskiej, nie naruszały istoty polityki prowadzonej przez Romanowów w stosunku do ziem polskich i miały charakter niejednoznaczny. W wymiarze Królestwa miały o tyle znaczenie, że zahamowały czasowo kontynuowaną od r. 1831 przemyślaną politykę rusyfikacji Królestwa i unifikacji tegoż z Cesarstwem, lecz wcale nie były jej zaprzeczeniem. Udzielonej amnestii, w tym decyzji wstrzymania poboru rekruta na 4 lata z Królestwa, w praktyce nie przestrzeganej, towarzyszy zwiększona liczba zesłań na Sybir, przywrócenie dwu rot aresztanckich w Królestwie. Formalnemu zawieszeniu stanu wojennego, trwającemu faktycznie od stłumienia powstania listopadowego 1830/1831 r., wtórują próby usprawienia funkcjonowania policji. Znienawidzonych naczelników wojennych zastępują komendanci.

Ustępstwa w dziedzinie oświaty i kultury umożliwiające uruchomienie po 25 latach uczelni wyższych — Akademii Medyko-Chirurgicznej i Instytutu Muzycznego, rządowego szkolnictwa żeńskiego czy powstanie Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych były ustępstwami wymuszonymi. Podobnie jak rozwój księgarstwa i czytelnictwa, ożywienie życia kulturalno-naukowego były to efekty starań ludzi różnych kręgów społeczeństwa, ich pracy organicznej. Nie uległa przecież zmianie polityka oświatowa, czy kulturalna zaborcy, zmierzająca do zapewnienia kontroli nad wszelkimi oddolnymi inicjatywami różnych kręgów społeczeństwa i zmierzająca do izolacji społeczeństwa polskiego.

Ustępstwom w dziedzinie społeczno-gospodarczej, z których najważniejsza była zgoda na funkcjonowanie Towarzystwa Rolniczego, towarzyszy

⁸¹ Patrz F. Ramotowska: *Rząd carski wobec manifestacji...*, s. 16, 21–22, 31–32; id.: *U źródeł tzw. reform Wielopolskiego, wiek XIX*, Warszawa 1967, s. 306; A. Szelągowski: *Polska, jej dzieje i kultura*, t. III, Warszawa 1927, s. 311–312.

ogólne ożywienie gospodarcze w Królestwie. Było ono jednak i tutaj efektem organizowania się światłych grup ziemiaństwa i burżuazji polskiej i ich pracy na rzecz podniesienia gospodarki Królestwa. Polityka władz zaborczych i w tej dziedzinie była polityką kontynuacji antypolskiego kursu. Wyraźnemu przecież ożywieniu gospodarczemu Królestwa towarzyszyło wprowadzenie nowej taryfy celnej z r. 1857 o unifikacyjnym charakterze, wprowadzenie jednej, ogólnorosyjskiej statystyki celnej, tj. Obzorow Wniejsznej Targowli i wzmożony fiskalizm. Pozostają na papierze: ustawa o organizacji gmin z r. 1859, ustawy o sądach gminnych, wiejskich i miejskich z r. 1860. Mimo wniesienia polskich inicjatyw nie doszło w tym okresie do pożądaných zmian w organizacji i funkcjonowaniu Banku Polskiego i Towarzystwa Kredytowego Ziemińskiego.

Zmiany w funkcjonowaniu zarządu Królestwa Polskiego były o tyle znaczące, że nie tylko zahamowały czasowo proces unifikacji Królestwa z Cesarstwem, ale wręcz przyczyniły się do umocnienia odrębności Królestwa. Wzmocniona została pozycja Rady Administracyjnej, ówczesnego „głównego zarządu” Królestwa Polskiego, likwidacji uległ XIII Zarząd Okręgu Poczty Cesarstwa, pod zwierzchnictwo namiestnika powróciły sprawy popisu i poboru rekruta. W drodze ustawodawczej uelastyczniono przepisy o szlachectwie, przepisy paszportowe i sprawy poboru rekruta.

Polityka ustępstw pierwszych lat panowania Aleksandra II stanowiła pierwszy etap liberalizacji życia w Królestwie Polskim po okresie rządów ks. Iwana F. Paskiewicza w latach 1831–1856 i poprzedziła reformy A. Wielopolskiego.

RÉSUMÉ

La politique de concessions envers la société du Royaume de Pologne fit partie de la politique russe générale des changements forcés par la défaite de Crimée. C'est dans le cadre de cette politique qu'on proclama une amnistie, qu'on interrompit pour 4 ans le recrutement des soldats, qu'on abolit l'état de guerre dans le Royaume de Pologne, qui durait en fait depuis 1831, qu'on supprima l'institution détestée de chefs de guerre, qu'on mit en vigueur les dispositions du concordat de 1847 et qu'on libéralisa la réglementation concernant les passeports.

Pour ce qui est de l'éducation et de la culture, fut ouverte — pour la première fois depuis 25 ans — une école supérieure nouvelle: l'Académie de Médecine et de Chirurgie; on autorisa aussi la création de l'Institut de Musique et de la Société d'Encouragement des Beaux-Arts; on adoucit en pratique l'application de la réglementation de censure.

On autorisa le fonctionnement de la Société d'Agriculture, on introduisit une loi sur les contrats de redevance emphytéotique (1858).

La position du Conseil d'Administration, de cette „direction générale” du Royaume de Pologne à l'époque, se trouva raffermie puisque cet organe reprit contrôle, entre autres, sur la direction des postes et sur la conscription.

La nature de ces concessions n'était pas univoque. L'amnistie était accompagnée de représailles accrues, de déportations en Sibérie; les chefs de guerre, formellement supprimés, furent remplacés par les commandants. Les changements socio-économiques au Royaume étaient contredits par le régime tarifaire, introduit à cette époque-là et qui manifestait une tendance unificatrice nette, ainsi que par un fiscalisme accentué. Reçues par la société polonaise avec réserve, ces réformes devaient bientôt être considérées comme insuffisantes.